

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Ασημάκης και Ανδρέας Ζαΐμης στη μυστική
Συνέλευση της Βοστίτσας

Vassilis Panayotopoulos

doi: [10.12681/er.36132](https://doi.org/10.12681/er.36132)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Panayotopoulos, V. (2024). Ασημάκης και Ανδρέας Ζαΐμης στη μυστική Συνέλευση της Βοστίτσας: Επαναστατικές ανατροπές τον Γενάρη του 1821. *The Gleaner*, (30), 599–636. <https://doi.org/10.12681/er.36132>

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΑΣ ΖΑΪΜΗΣ ΣΤΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΒΟΣΤΙΤΣΑΣ

Επαναστατικές ανατροπές τον Γενάρη του 1821

ΚΑΛΑΒΡΥΤΙΝΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ, την οποία ανυποχώρητα τιμούσε, η Λουκία, το γένος Ζαΐμη, έγινε γνωστή στην επιστημονική κοινότητα ως Λουκία Δρούλια από το επώνυμο του συζύγου της Ανδρέα Δρούλια, γόνου Αιγιάτικης οικογένειας επιχειρηματιών και πολιτικών, αντικαθρεφτίζοντας έτσι, τουλάχιστον στα δικά μου μάτια, μια εικόνα που στο πέρασμα πολλών αιώνων, έπλασε η γεωγραφία και η ιστορία. Εννοώ την ενότητα στο χώρο και στο χρόνο των δύο τόπων, των Καλαβρύτων και της Αιγιάλειας, που αυτόνομα αλλά και αλληλένδετα, στάθηκαν ένα υπόδειγμα ισχύος και σταθερότητας στην Πελοποννησιακή ιστορία. Πέρα από τα ευάρεστα συναισθήματα που γεννούσε η παρουσία της, η Λουκία Δρούλια εξέπεμπε προς όσους έρχονταν σε επαφή μαζί της την αίσθηση μιας ήρεμης δύναμης, μιας αυτονόητης προσωπικής ποιότητας και μιας επαγγελματικής / επιστημονικής αξιοπιστίας. Ταυτόχρονα έδινε την εντύπωση ότι ζούσε στο χρόνο της «μεγάλης διάρκειας», στον κόσμο των μεγάλων διαδρομών, κάτι που, ίσως, δεν ήταν άσχετο με εκείνη την απaráμιλλη ιστορική-γεωγραφική σύνθεση των «Καλαβρύτων και της Αιγιάλειας», από την οποία προερχόταν και η οποία αποτελούσε ένα πανίσχυρο ψυχολογικό εφόδιο για κάποιον που έζησε ενεργά και δημιουργικά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα.

Το μικρό αυτό μελέτημα σχετίζεται στενά με το πρόσωπο της Λουκίας Δρούλια, στο πνεύμα ακριβώς της παραπάνω παραγράφου και βέβαια στο πλαίσιο της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης που, όλοι εμείς στο ΚΝΕ / ΕΙΕ, καλλιεργούσαμε, με ερεθίσματα, ενίοτε, και τα συμβάντα της Συνέλευσης της Βοστίτσας. Της «Μυστικής Συνέλευσης της Βοστίτσας», όπως έχει καθιερωθεί να λέγεται στην ανακυκλούμενη ιστοριογραφία μας, της όχι και τόσο μυστικής όπως μας έδειξε, εύστοχα και γλαφυρά, η Έλλη Δρούλια, σπάζοντας τον μακάριο κύκλο της εύκολης

αναπαραγωγής και της διαιώνισης ιστοριογραφικών αρχετύπων.¹ Ασφαλώς, η Συνέλευση ήταν μυστική και συνωμοτική και στη Βοστίτσα, τον Γενάρη του 1821, επικρατούσε ο φόβος της αποκάλυψης του μυστικού. Και προφυλακτικά μέτρα πάρθηκαν, και προσχήματα, μαζί με επινοημένες αιτιολογίες, προβλήθηκαν για να δικαιολογήσουν την παρουσία τόσων απροσδόκητων επισκεπτών στην πόλη. Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις, έμμεσες αλλά αξιόπιστες, περί της παρουσίας μιας πρώιμης πνοής ελευθερίας που διαπερνούσε τους παρευρισκομένους. Οι έντονες έως ρηξικακές συζητήσεις, οι εικαζόμενες διαπροσωπικές επαφές και ένα γενικότερο συναίσθημα ευθύνης που φαίνεται ότι επικράτησε κατά τη διάρκεια της Συνέλευσης δεν δείχνουν ούτε φοβισμένους ανθρώπους ούτε ιδεολογικούς οπαδούς που διαφωνούν για περιφερειακά και δευτερεύοντα ζητήματα. Δείχνουν ηγετικές πρωτοβουλίες και ηγετικές εμφανίσεις. Ας δούμε τα πράγματα και κάπως διαφορετικά. Τα είκοσι ή περισσότερα πρόσωπα που έχουν μπει στην πόλη, από κοινού με τους τοπικούς προκρίτους και με τις Βοστιτσάνικες οικογένειες που τους φιλοξενούσαν ή, με κάποιον τρόπο, συναλλάσσονταν μαζί τους, θα πρέπει να έκαναν έναν «θόρυβο» που θα ήταν δύσκολο έως αδύνατο να αποσιωπηθεί. Και όμως: όλοι οι εμπλεκόμενοι είχαν αποδεχτεί τον κίνδυνο της ενέργειάς τους, το ρίσκο. Είχε διαρραγεί το φράγμα της υποταγής και του φόβου. Οι άνθρωποι ήταν ήδη σε επαναστατική διαδικασία. Και μόνον «εκ της Συνελεύσεως».

Αυτό το «πνεύμα ελευθερίας» φαίνεται ότι εκείνες τις κρίσιμες ημέρες ήταν διάχυτο σε ολόκληρη την πόλη, όπως μια σπάνια μαρτυρία το υποδηλώνει. Είναι η μαρτυρία ενός παιδιού (τότε) –μαθητή της προεπαναστατικής Σχολής της Βοστίτσας, που αργότερα, σε μεγάλη ηλικία, αναθυμάται τις ημέρες της Συνέλευσης και τις περιγράφει επιστολιμαία, σε έναν μεγάλης, επίσης, ηλικίας, παιδικό / νεανικό του φίλο. Οι δύο φίλοι δεν είναι δύο οποιαδήποτε παιδιά της Βοστίτσας. Ο επιστολογράφος-αφηγητής είναι ο Ανδρέας Χριστοδούλου Χαραλάμπης, από τον κλάδο της γνωστής προυχοντικής οικογένειας της γειτονικής Βροστίνης-Διακοπτού,² και ο δεύτερος ο Αιγιώτης Αλέξανδρος Π. Δεσποτόπουλος. Τον Ιανουάριο 1821 ο Ανδρέας Χαραλάμπης, μαθητής της ελληνικής

1. Έλλη Δρούλια, «Η Μυστική Συνέλευση της Βοστίτσας», ανακοίνωση στο πρώτο *Forum Βοστίτσα*, που οργανώθηκε στο Αίγιο, την Κυριακή 20 Ιανουαρίου 2019, *Τα Ιστορικά*, τχ. 72 (2021), 3-12.

2. Αναφέρεται και ως Βρέσταινα / Βρόστινα (σημ. Λόφος Αιγιαλείας).

σχολής Βοστίτσας, ήταν οικότροφος στο σπίτι του Παναγιώτη (Αναγνώστη) Δεσποτόπουλου, εκκλησιαστικού αντιπροσώπου του μητροπολίτη της Πάτρας Γερμανού στη Βοστίτσα, στο οποίο φιλοξενείτο ο Γερμανός όσες φορές επισκεπτόταν την πόλη. Σε αυτό το πατρικό σπίτι του φίλου του Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, μαρτυρεί ο επιστολογράφος, ότι πραγματοποιήθηκε η ιστορική Συνέλευση. Δεν είναι όμως αυτή η σπάνια πληροφορία που υπαινίχθηκα, αφού από πολλές πλευρές μαρτυρείται ότι η Συνέλευση, οι επί ημέρες, ή μάλλον επί νύχτες, συζητήσεις διεξάγονταν στην οικία Παν. Δεσποτόπουλου,³ για πολλούς λόγους προσθέτουμε εμείς, αλλά κυρίως για να κρατηθούν τα προσχήματα περί του εκκλησιαστικού χαρακτήρα της Συνέλευσης που διεξαγόταν στην τοπική κατοι-

---

3. Δεν μας παραξενεύει η ασυμφωνία των πηγών για το χώρο ή, καλύτερα, για τους χώρους διεξαγωγής των εργασιών της Συνέλευσης. Ο Αλέξανδρος Π. Δεσποτόπουλος, αυτόπτης μάρτυρας αλλά και ενεχόμενος μέτοχος της μνήμης των συμβάντων στο παρακάτω δημοσίευμα (βλ. σημ. αρ. 4), δίνει την πληροφορία, την οποία και υιοθετούμε σε αυτό εδώ το μελέτημα, ότι οι εργασίες της Συνέλευσης πραγματοποιήθηκαν στο πατρικό του σπίτι (οικία Παναγ. Δεσποτόπουλου). Επ' αυτού μαρτυρούν άνθρωποι που ήσαν σε θέση να γνωρίζουν τα γεγονότα, όπως ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Θεόφιλος Βλαχοπαπαδόπουλος, διάκος, τότε, και συνοδός του Παλαιών Πατρών Γερμανού και ο μαθητής του σχολείου της Βοστίτσας Ανδρέας Χριστοδούλου Χαραλάμπης από το γειτονικό Διακοπτό (συνοικία Βροστίνια) που η οικογένειά του τον είχε εμπιστευθεί ως οικότροφο στην οικογένεια Παν. Δεσποτόπουλου. Αντίθετα, ο πρωτοσύγκελος Αμβρόσιος Φραντζής, ο οποίος συνόδευε στη Βοστίτσα τον μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως (Αρκαδιάς-Κυπαρισσίας) στην αρκετά πρώιμη «Ιστορία» του, αναφέρει ότι «την δε 26 Ιανουαρίου [1821] έγινεν έναρξις των συνεδριάσεων εις την οικίαν του Ανδρέου Λόντου, παρόντος και του Γρηγορίου Δικαίου, ως φέροντος το πρόσωπον του Αλεξάνδρου Ύψηλάντου...» (βλ. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1839, σ. 94-95). Η πληροφορία αυτή δεν πρέπει να θεωρηθεί ως παντελώς ανακριβής, παρ' όλες τις σκοπιμότητες που μπορεί να επηρεάζουν τον πρωτοσύγκελο. Το ότι η οικία Λόντου θα ήταν ένα σημείο φιλοξενίας κάποιων «συνέδρων», φαίνεται λογικό, καθώς επίσης και το ότι θα έγιναν εκεί κάποιες τυπικές ή άτυπες συζητήσεις. Άλλωστε, ο Φραντζής είναι αρκετά προσεκτικός: στην οικία Λόντου «έγινεν έναρξις των συνεδριάσεων». Η πληροφορία ελάχιστα χρησιμοποιήθηκε από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Την οικία Δεσποτοπούλου αναφέρει ρητά και ο Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, Αθήνα 1868, σ. 14 κ.εξ., αλλά με τρόπο ασαφή. Την αναφέρει δηλαδή ως τόπο διεξαγωγής των εργασιών της Συνέλευσης. Σε ανάλογες περιπτώσεις τίποτε βέβαια δεν αποκλείεται, αλλά είναι προφανές ότι ο Φωτάκος δεν εγνώριζε με ακρίβεια όλες τις λεπτομέρειες των συμβάντων που περιγράφει. Άλλωστε, για τον πρώιμο βιογράφο του Παπαφλέσσα, άλλες λεπτομέρειες είχαν σημασία.

κία-έδρα του μητροπολίτη Παλαιών Πατρών όταν επισκεπτόταν τη Βοστίτσα. Ιδού η μοναδική μαρτυρία του Ανδρέα Χαραλάμπη:

«Μετά την αναχώρησιν των ετεροεπαρχιωτών και του Ιεράρχου Γερμανού, άσματά τινα των νέων εκυκλοφόρησαν, ων ενθυμούμαι μίαν στροφήν, “το αίμα των Τούρκων ας τρέξει προ ποδών”, τα οποία, περιελθόντα εις τας ακοάς των Τούρκων, εσκανδάλισαν αυτούς σφόδρα και συμβουλί-ου γενομένου, συνέλαβον και απέστειλαν εις το Βοεβοδηλήχι (Διοικητήριον) τον πατέρα Σας Παναγ. Δεσποτόπουλον, ως οικοδεσπότην.»⁴

Αλήθεια, τι είχαν καταλάβει οι νεαροί μαθητές της Βοστίτσας από τα τεκταινόμενα στη Συνέλευση των Φιλικών και ποια τραγούδια τραγουδούσαν; Το «μυστικό» της Συνέλευσης, ασφαλώς και είχε ξεσκεπαστεί και κυκλοφορούσε στην πόλη, όπου οι ενθουσιασμένοι μαθητές τραγουδάνε. Δημοσίως βέβαια, αλλά πώς; Σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες; Θα θέλαμε να μάθουμε περισσότερα γι' αυτήν την ανείπωτη και ακατάγραφη στιγμή της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά τώρα θα αρκεστούμε στα ολίγα. Όσο για τα τραγούδια τους, τι άλλο να σκεφτούμε, πάρεξ τον Ρήγα τον πρωτομάρτυρα. Τραγούδια του Ρήγα ή κάποιων μιμητών του, τραγουδούσαν τα παιδιά.⁵ Αυτά είχαν διαδοθεί στο πανελλήνιο, τραγού-

4. Αλέξανδρος Π. Δεσποτόπουλος, *Η εν Αγίω μυστική Συνέλευσις του 1821 περί τον Αρχιεπίσκοπον Παλαιών Πατρών Γερμανόν και πληροφορίαί αφορώσαι την οικογένειαν Παναγ. Δεσποτοπούλου*, Αίγιο 1892, σ. 25. Βλ. και την επόμενη σημείωση.

5. Από μια πρόχειρη έρευνα, συνάγω ότι το τραγούδι των μαθητών της Βοστίτσας ήταν το αποδιδόμενο στο Ρήγα εμβατήριο, η «Ελληνική Μασσαλιώτισσα», γνωστό περισσότερο από τον πρώτο του στίχο: «Δεύτε παίδες των Ελλήνων». Το κείμενο του ποιήματος παραδίδεται από πολλά χειρόγραφα της εποχής, με μικρές παραλλαγές, μία από τις οποίες είναι και αυτή που τραγουδήθηκε στη Βοστίτσα. Ιδού μία καταγεγραμμένη αρχική μορφή των στίχων που αναθυμάται ο Ανδρέας Χριστοδ. Χαραλάμης: *Έλληνες άγωμεν / τα όπλα ας λάβωμεν / ποταμηδόν / το αίμα ας τρέξει / προ ποδών*... βλ. Λέανδρος Βρανούσης, «Θούρια και προκηρύξεις του εικοσιένα σ' ένα χειρόγραφο του ελληνικού ινστιτούτου Βενετίας», *Θησαυροίσματα Δ'* (1967), 179 και 185. Εδώ, στην παραλλαγή της Βοστίτσας, έχει προστεθεί η λέξη: *των Τουρκιών*. Για την κατηγορία αυτή των επαναστατικών τραγουδιών, βλ. την πρωτοποριακή μελέτη του νεαρού, τότε, ερευνητή Λέανδρου Βρανούση που με την παραδοχή της χαμηλής ποιητικής αξίας των εν λόγω στιχουργημάτων, αξιολόγησε αντιστρόφως τα ίδια αυτά στιχουργήματα ως υψηλής σημασίας εθνεγερτικά κείμενα και ως ισχυρές συνιστώσες της ανάπτυξης των πατριωτικών συναισθημάτων των Ελλήνων: Λέαν. Βρανούσης, «Τα τραγούδια του Ρήγα και των μιμητών του», *Νέα Εστία* 44 (1948),

δια-βραδυφλεγείς βόμβες στα θεμέλια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Νεανικός ενθουσιασμός λοιπόν, ουσιαστικά μια πρώιμη νεανική «επαναστατική» πράξη, που η ιστορική έρευνα, είμαι βέβαιος, θα την αναψηλαφήσει. Η ενέργεια είναι μοναδική γιατί και η αφορμή και οι συνθήκες είναι μοναδικές. Σχετικά, λίγες αλλά αξιόπιστες πληροφορίες μας δείχνουν ότι το επαναστατικό πνεύμα είχε εισχωρήσει και σε άλλα σχολικά περιβάλλοντα, όπου όμως εκδηλώθηκε σε άλλο χρόνο και με άλλους τρόπους.

Επιστρέφουμε στην καθαυτή Συνέλευση της Βοστίτσας ή καλύτερα, σε κάποιες όψεις και κάποιες στιγμές που έχουν σχέση με τους προβληματισμούς αυτού του μελετήματος. Όλες οι αφηγηματικές μαρτυρίες συμπίπτουν για τον έντονο χαρακτήρα των συζητήσεων, τη φραστική επιθετικότητα του Γερμανού έναντι του Παπαφλέσσα, η οποία μάλιστα συνεχίστηκε και αργότερα στα Απομνημονεύματα του πρώτου⁶ και, γε-

---

1229-1236 και 1291-1297. Τα επαναστατικά τραγούδια στη Βοστίτσα έχουν πάντως μια μικρή, αλλά αξιοπρόσεκτε ιστορία και δεν φαίνεται να είναι πρωτόγνωρα και πρωτάκουστα στην πόλη. Πιθανότατα «τα παιδιά» του Σχολείου δεν τα τραγουδούσαν για πρώτη φορά. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε τέτοια τραγούδια να εμφανιστούν εκ του μηδενός; Όλα αυτά ταιριάζουν καλά με τις μαρτυρίες προεπαναστατικών περιηγητών (J. H. Hobhouse, Λόρδος Byron) για πατριωτικά τραγούδια που άκουσαν στη συντροφιά του Ανδρέα Λόντου, στο σπίτι του στη Βοστίτσα (βλ. Λουκία Δρούλια, «Η εθμική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 (1984), 197, σημ. 32. Στη Βοστίτσα, δηλαδή, κρυφά, λιγότερο κρυφά ή και φανερά, ε γνώριζαν και τραγουδούσαν τα τραγούδια του Ρήγα, πολύ πριν από τον Γενάρη του 1821.

6. Ενώ η αντιπαράθεση του Π. Π. Γερμανού προς τον Δικαίο / Παπαφλέσσα στη Συνέλευση της Βοστίτσας είναι κατανοητή, τουλάχιστον ως διαδικασία που αφορά μια μείζονα απόφαση (το ξεκίνημα της Επανάστασης), η επιμονή του Γερμανού, στα Απομνημονεύματά του, σε οξύτατους χαρακτηρισμούς και ολότελα απαξιωτικές κρίσεις για το πρόσωπο του τότε «αντιπάλου» του, καθιστούν τη στάση του αρκετά δυσνόητη. Θα θέλαμε να ξέρουμε πότε ακριβώς ο Γερμανός έγραψε αυτό το κεφάλαιο των Απομνημονευμάτων του, δηλαδή αν το έγραψε πριν από τις 20 Μαΐου 1825, χρονολογία του ηρωικού θανάτου του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι, όπως θέλω να πιστεύω, ή μετά από αυτήν την ημερομηνία. Σε κάθε περίπτωση, αυτά θα γράφτηκαν βέβαια μέσα στις συνθήκες των εφυλιών πολέμων, κάτι που θα μπορούσε να δικαιολογήσει κάπως τη μνησικαχία του Δεσπότη απέναντι στον επαναστάτη ιερομόναχο και τώρα υπουργό. Αλλά και πάλι, το πράγμα παραμένει αντιφατικό και οπωσδήποτε αδικαιώτο. Ο Γερμανός, από τη λήξη των εργασιών της Συνέλευσης της Βοστίτσας (τέλη Ιανουαρίου 1821) ως το θάνατό του (30 Μαΐου 1826) βρέθηκε πιο κοντά στους επαναστατικούς σχεδιασμούς του Παπαφλέσσα, δηλαδή εντελώς μέσα στο σχέδιο της Επανάστασης, παρά τις δικές του τοτινές επιφυλάξεις, τις οποίες ακύρωσε ο ίδιος με

νικότερα, για το πνεύμα δυσπιστίας κάτω από το οποίο διεξάγονταν οι εργασίες της Συνέλευσης. Κεραυνός εν αιθρία; Δεν νομίζω. Ασφαλώς δεν είναι εύκολο να πλησιάσουμε αυτό το πρόβλημα, το οποίο έχει διχάσει την ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης. Θα αποπειραθώ ωστόσο να ξετυλίξω κάποιες σκέψεις επ' αυτού, με την ελπίδα ότι μπορεί να φανεί ότι μερικά πράγματα είναι λιγότερο αντιφατικά απ' όσο φαίνονται.

Είναι γνωστό ότι τα μέλη της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου έχουν διοριστεί από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, με την προφανή ανάμιξη του διερμηνέα του Ρωσικού Προξενείου της Πάτρας Ιωάννη Παπαρηγόπουλου, τελούν μάλιστα, υπό την περίεργη, ασαφή αλλά υπαρκτή «εποπτεία» του ίδιου του προξένου της Ρωσίας στην Πάτρα, παλαιού αξιωματικού του ρωσικού στρατού, Ιωάννη Βλασσόπουλου. Το πράγμα, συνδυασμένο με τους σταθερά επαναλαμβανόμενους υπαινιγμούς των Κατηχητών-Αποστόλων (συμπεριλαμβανομένου του Παπαφλέσσα) περί ρωσικής στήριξης⁷ προς την Επανάσταση, δημιουργούσε ένα κλίμα ισχυρών προσδοκιών, που την κρίσιμη ώρα των αποφάσεων ανέβαιναν στην επιφάνεια ως προαπαιτούμενο της σχεδιαζόμενης εξέγερσης. Όλες αυτές οι ρωσικές πιεσιές στον επαναστατικό πίνακα που πάει να φιλοτεχνηθεί, οδηγούν τις τοπικές ελληνικές συσπειρώσεις στην απαίτηση της ρωσικής παρουσίας στους τόπους της Επανάστασης. Οριακά, λοιπόν, και με επίγνωση της υπερβολής, νομίζω ότι δεν θα ήταν

τις πράξεις του. Η συμβολή του Γερμανού στην ανυποταξία των Αχαιών προκρίτων έναντι της οθωμανικής πρόσκλησης να προσέλθουν στην Τριπολιτσά, η αναμφισβήτητη ηγετική παρουσία του στη μαζική εξέγερση της Πάτρας στις 25 Μαρτίου, η ανεπιτυχής (αλλά όχι με δική του ευθύνη) αποστολή στην Ιταλία για να πλησιάσει τον Πάπα και στη συνέχεια η απόπειρά του να φτάσει στο Συνέδριο της Ιεράς Συμμαχίας στη Βερόνα, αλλά και η πολύμηνη παραμονή του στην Αγχώνα και οι προσωπικές σχέσεις που δημιούργησε με τον εκεί ενεργό, ακόμη, κύκλο των παλαιών Φιλικών, δείχνουν έναν άνθρωπο που προσχώρησε ολοκληρωτικά στην Επανάσταση και που οι κρίσεις του για τον Παπαφλέσσα φαίνονται αναχρονιστικές και άστοχες. Βλ. Γερμανού, *Μητροπολίτου Παλαιών Πατρών, Υπομνήματα περί της Επαναστάσεως της Ελλάδος. Από το 1820 μέχρι του 1823*, εκδομένη υπό Καλλινίκου Κατσόργη, έκδοση Δευτέρα, Αθήνα 1837, σ. 9.

7. Η προσδοκία στήριξης της Ρωσίας στην Επανάσταση ασφαλώς και ήταν ένας κοινός τόπος για τους Φιλικούς. Αποτυπώνεται μάλιστα με πανηγυρικό τρόπο και στην Προκήρυξη του Αλέξ. Υψηλάντη «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», στην πασίγνωστη φράση: «Κινηθήτε, ω φίλοι, και θέλετε ιδή μίαν κραταιάν δύναμιν να υπερασπισθή τα δίκαιά μας».

παντελώς άστοχο να σκεφτούμε ότι οι «έφοροι» της Πάτρας φαίνεται να έχουν την αίσθηση, αν όχι την πεποίθηση, ότι έχουν διοριστεί από Ρώσο στρατηγό, τον Αλέξ. Υψηλάντη, και απαιτούν τώρα την ολοκλήρωση της υποτιθέμενης υπόσχεσης, δηλαδή απαιτούν εγγυήσεις για την άμεση παρουσία στην εξέγερση, με τρόπο που δεν προσδιορίζεται, της ίδιας της ρωσικής υπερδύναμης.⁸ Άλλωστε, όπως το σημειώσαμε αμέσως παραπάνω, με αυτό το «υπονοούμενο», με αυτή την ομιχλώδη επαγγελία, ίσως όμως όχι και τόσο ομιχλώδη, δεν κατηχήθηκαν όλοι τους στη Φιλική Εταιρεία; Και κάτι ακόμη. Οι Πελοποννήσιοι κοινοτικοί πρόκριτοι και οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, ως τοπική ηγετική δύναμη, δεν ήσαν ούτε αμαθείς ούτε τόσο αφελείς, ώστε να μη ζητούν «διευκρινίσεις» σε μια διαδικασία αντιοθωμανικής εξέγερσης, στην οποία προσκαλούνταν, από άλλη ακτιβιστική ομάδα, να συμμετάσχουν, και μάλιστα, να ηγηθούν.

Ας περιοριστούμε όμως στις ανάγκες και στο πνεύμα αυτού του μελετήματος. Ένα από τα βασικά μέλη της Εφορίας της Πελοποννήσου και τώρα της Συνέλευσης της Βοστίτσας ήταν ο Ασημάκης Ζαΐμης, προεστώτων Καλαβρύτων, πρόσωπο υψηλού κύρους και, βέβαια, ένα πρόσωπο μεγαλύτερης ηλικίας⁹ από όλους όσοι έλαβαν μέρος στη Συνέλευση. Για

8. Ο Δικαίος θα απαντούσε, χωρίς να ψεύδεται, ότι οσονούπω ο Υψηλάντης φτάνει στην Πελοπόννησο, αφού, τουλάχιστον ως τις 22 Φεβρουαρίου 1821, πίστευε και ο ίδιος στην άφιξη του «Γενικού Επιτρόπου της Αρχής», κατά τις αποφάσεις και τους σχεδιασμούς του Ισμαηλίου. Την ημερομηνία αυτή (22 Φεβρουαρίου 1821), της διάβασης του Προύθου, φέρει η επιστολή του Δικαίου από την Πελοπόννησο προς τον Ξάνθο και τα άλλα μέλη της Υπερτάτης Αρχής, στην οποία εκφράζει την αγωνία του για την καθυστέρηση της άφιξης του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Πελοπόννησο και δηλώνει με έμφαση και αποφασιστικότητα ότι, ακόμη και αν δεν εμφανιστεί ο Αρχηγός, είτε λόγω αλλαγής του σχεδίου είτε εξ αιτίας άλλων δυσκολιών, εκείνος (ο Δικαίος), κατά τις οδηγίες και τις εντολές που έχει λάβει, θα ξεκινήσει την Επανάσταση, βλ. *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Γ', σ. 111-113. Στην επιστολή αυτή, ο Γρ. Δικαίος είναι προφανές ότι προειδοποιεί, και μάλιστα με αρκετά έντονο ύφος, τον Αλέξ. Υψηλάντη όσο και τα μέλη της Υπερτάτης Αρχής, ότι δεν θα δεχτεί καμία παρέκκλιση από τα συμφωνηθέντα ούτε και δεύτερες σκέψεις περί αναβολής κλπ. Είναι φυσικό να σκεφτούμε, κάτι πασίγνωστο άλλωστε, ότι αυτή θα ήταν η σταθερή άποψη και στάση του, και στη Συνέλευση της Βοστίτσας. Ήταν αμετακίνητος.

9. Η χρονολογία γέννησης του Ασημάκη Ζαΐμη είναι γνωστή από την αναγραφή στο αφιερωτικό του κατά την κατήχησή του στην Φιλική Εταιρεία, όπου ο ίδιος δηλώνει ότι είναι 58 ετών το 1819. Δηλαδή έχει γεννηθεί το 1761. Οι αριθμοί αυτοί μας δίνουν την ηλικία των προσώπων με σχετική, αλλά ικανοποιητική ακρίβεια, αφού δεν πρόκειται για αριθμούς που προκύπτουν από ληξιαρχικά βιβλία, αλλά από απλή,

λόγους όχι απολύτως κατανοητούς για το δικό μας θεσμικό ορθολογισμό, αλλά συμβατούς με το πνεύμα και τις συνθήκες της εποχής, ο Ασημάκης Ζαΐμης συνοδεύεται στη Συνέλευση από το γιο του Ανδρέα, ο οποίος, είναι μεν Φιλικός και προεστός των Καλαβρύτων, δεν είναι όμως μέλος της Εφορίας της Πελοποννήσου. Η σύνθεση και οι ιδιότητες των μελών της Συνέλευσης της Βοστίτσας παραμένει ένα ιστοριογραφικό ζητούμενο. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε, τουλάχιστον στο σημερινό επίπεδο των μελετών, για το ζήτημα αυτό, ούτε ποια ήταν ακριβώς τα κριτήρια των προσκλήσεων ούτε ποιες σκοπιμότητες κρύβονταν πίσω από μερικές αποουσίες ή κάποιους αποκλεισμούς. Είναι βέβαιο ότι δεν παραβρέθηκαν όλα τα μέλη της Πελοποννησιακής Εφορίας στη Συνέλευση της Βοστίτσας και το ίδιο ισχύει και για τους κοινοτικούς προύχοντες της Αχαΐας-κατηχημένα μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Δεν γνωρίζουμε επίσης αν όλα τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος, με οποιονδήποτε τρόπο, στη Συνέλευση, έχουν ισότιμη «ψήφου», αφού δεν μας είναι γνωστές οι διαδικασίες διεξαγωγής των συζητήσεων (βλ. παρακάτω) και δεν γνωρίζουμε επίσης αν έγινε κάποιου είδους ψηφοφορία. Πράγματι, ενώ δεν πρέπει να φανταζόμαστε, αναχρονιστικά, κάποιες κοινοβουλευτικές τάξεως διαδικασίες, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι θα υπήρξε μία εμπειρική μέθοδος διεξαγωγής των συζητήσεων, με την οποία προχώρησαν οι εργασίες της Συνέλευσης. Ερώτημα: Είχαν όλοι οι παρευρισκόμενοι, εκτός του δικαίωματος ψήφου, δικαίωμα λόγου; Και αν ναι, το ασκούσαν;¹⁰ Σκέφτομαι, π.χ., την περίπτωση του αρχιμανδρίτη Αμβρόσιου Φραντζή, πρωτοσύγκελου του μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Γερμανού. Ο τελευταίος παρίσταται ως μέλος της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου, αλλά ο πρωτοσύγκελος Αμβρόσιος με ποια ιδιότητα βρέθηκε στη

άδολη ασφαλώς, δήλωσή τους. Ο Ασημάκης ανήκει στη γενιά που έζησε με το «τραύμα των Ορλωφικών», στα οποία η οικογένεια Ζαΐμη έλαβε ενεργό μέρος. Δεν θέλω να επαναλάβω εδώ ένα ιστοριογραφικό αρχέτυπο περί των Ορλωφικών, που έχει εξελιχθεί σε μία ερμηνευτική πανάκεια για όλες τις κακοτοπιές της πελοποννησιακής ιστορίας. Η επίκληση, ωστόσο, του «τραύματος των Ορλωφικών» από μια ηθικολογική ιστοριογραφία δεν ακυρώνει την αντικειμενική παρουσία των ανασταλτικών συναισθημάτων της επίδικης γενεάς, κυρίως κατά τις μεγάλες στιγμές συναφών αποφάσεων. Ψυχολογικής τάξεως βέβαια το επιχείρημα, αλλά νομίζω, όχι αμελητέο.

10. Κάποιες ενδεικτικές πληροφορίες για τον τρόπο που έπαιρναν το λόγο οι ομιλητές και για τον αντίλογο που ακολουθούσε, βλ. στο: Φωτάκος, *Ο Βίος του Παπλέσσα*, ό.π., σ. 19-20.

Βοστίτσα; Είναι μεν κατηχημένος στη Φιλική Εταιρεία, αλλά δεν είναι ούτε μέλος της Εφορίας Πελοποννήσου ούτε κοινοτικός άρχοντας, όπως οι Αχαιοί προύχοντες-μέλη της Συνέλευσης. Παρίσταται βέβαια ως συνεργάτης (συμπαραστάτης / ακόλουθος) του Δεσπότη του, υποθέτω όμως ότι αυτή του η ιδιότητα εμπεριείχε κάποιους περιορισμούς. Μπορούσε ο πρωτοσύγκελος να έχει αντίθετη άποψη από εκείνη του Δεσπότη του, από τον οποίον αντλούσε το δικαίωμα (δυνατότητα) της παρουσίας σε μια τέτοιας σημασίας Συνέλευση; Είναι εύλογο, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης, κοινοτικός άρχοντας των Καλαβρύτων,¹¹ θα έπαιρνε

---

11. Η ιδιότητα με την οποία πήρε μέρος στη Συνέλευση της Βοστίτσας ο Ανδρέας Ζαΐμης είναι, λοιπόν, εκείνη του προεστού των Καλαβρύτων και όχι του μέλους της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου. Ο Ανδρέας είναι βέβαια Φιλικός κατηχημένος από τον Ανδρέα Λόντο στις 20 Φεβρουαρίου 1819 (βλ. Βαλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, αρ. 255, σ. 40). Είναι αυτός μάλιστα, που έχει κατηχήσει τον αδελφό του Παναγιώτη και τον πατέρα του Ασημάκη στις 20 Μαρτίου 1819 και στις 23 Απριλίου 1819 αντιστοίχως (βλ. Βαλ. Μέξας, *ό.π.*, αρ. 273 και 298, σ. 43, 46). Ασφαλώς, η υική σχέση Ανδρέα-Ασημάκη, στις συνθήκες της εποχής, επιτρέπουν στον Ανδρέα να είναι κοινωνός του έργου της Εφορίας και ενίοτε, υποθέτω, να ενεργεί αντ' αυτού (του πατέρα Ασημάκη δηλαδή), όποιο και να ήταν το έργο της Εφορίας και στο βαθμό που ο Γερμανός κοινοποιούσε στα μέλη τις ενέργειές του. Γιατί είναι ζήτημα αν η Εφορία της Πάτρας λειτούργησε ποτέ ως συλλογικό όργανο. Είτε για λόγους συνωμοτικών, είτε για λόγους συγκεντρωτισμού. Αλλά και η διασπορά των μελών της Εφορίας στο σύνολο του πελοποννησιακού εδάφους, ασφαλώς και δεν διευκόλυνε την επικοινωνία. Δεν αποκλείεται μάλιστα, τα μέλη της Εφορίας να μη συναντήθηκαν ποτέ με αυτήν την ιδιότητα, εκτός βέβαια από την περίπτωση της Βοστίτσας όπου, και πάλι, δεν παρευρέθηκαν όλα τα μέλη. Ο Ανδρέας Ζαΐμης θα μπορούσε να παρίσταται στη Συνέλευση της Βοστίτσας, όχι μόνον ως προεστός των Καλαβρύτων, αλλά και ως συνοδός / συμπαραστάτης του πατέρα του Ασημάκη, αλλά δεν νομίζω ότι υπήρχε λόγος να χρησιμοποιηθεί αυτή η δεύτερη ιδιότητα, αφού στη Συνέλευση πήραν μέρος και οι άλλοι προεστοί των αχαιικών καζάδων, καθώς και ο επίσκοπος Κερνίτσης (: Καλαβρύτων), όλοι μέλη της Φιλικής Εταιρείας βέβαια, αλλά όχι της Πελοποννησιακής Εφορίας (βλ. Π. Π. Γερμανός, *Υπομνήματα...*, *ό.π.*, σ. 9). Νομίζω μάλιστα, ότι η συμμετοχή του Ανδρέα Ζαΐμη στη Συνέλευση είναι προεξοφλημένη, καθώς και ο ενεργός του ρόλος, αφού υπάρχουν αξιόπιστες πληροφορίες ότι πήρε μέρος στην προετοιμασία της. Ο άμεσος γνώστης των πραγμάτων Αμβρόσιος Φραντζής (*Επιτομή Ιστορίας*, *ό.π.*, σ. 83), αναφέρει ότι ο Χριστιανουπόλεως Γερμανός, μέλος της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας της Πάτρας, έλαβε κοινή επιστολή του Π. Π. Γερμανού και του Ανδρέα Ζαΐμη, που τον καλούσαν να προσέλθει στη Συνέλευση της Βοστίτσας. Έχω την εντύπωση ότι στη συνείδηση του Π. Π. Γερμανού, ο Ασημάκης και ο Ανδρέας ταυτίζονται, με κάποιον τρόπο και σε ορισμένο βαθμό, και ότι πραγματικός συνο-

μέρος στις «θεσμικές» διαβουλεύσεις και, ευκολότερο αυτό, θα έπαιρνε μέρος στις άτυπες συζητήσεις που ασφαλώς θα γίνονταν, με ποικίλες αφορμές, σε μικρότερες ομάδες, όλες τις ημέρες και όλες τις νύχτες, σε διάφορα σημεία της πόλης. Και ας μην ξεχνάμε ακόμη τη συμμετοχή στη Συνέλευση του προεστού της Βοστίτσας Ανδρέα Λόντου, ισάδελφου φίλου του Ανδρέα Ζαΐμη. Για την καταληκτήρια ομιλία του Ανδρέα Ζαΐμη, στην οποία προστέθηκε η σύμφωνη γνώμη του Ανδρέα Λόντου, θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Δεν είναι στις προθέσεις μου να μιλήσω περισσότερο για τις εργασίες της Συνέλευσης της Βοστίτσας. Θέλω, όμως, να επιμείνω στην παρουσία των Ζαΐμηδων, πατέρα (Ασημάκη) και γιου (Ανδρέα), για να εικονογραφήσω μια νέα συνθήκη, που νομίζω ότι, δειλά-δειλά αλλά σταθερά, εμφανίζεται στις παρυφές της Ελληνικής Επανάστασης: εννοώ τις αποκλίνουσες συμπεριφορές των γενεών. Παρατηρώ δηλαδή μια προθυμία των νεότερων να ενταχθούν στο επαναστατικό σχέδιο της Φιλικής Εταιρείας, απέναντι στη διστακτικότητα των παλαιότερων, ακόμη και όταν αυτοί έχουν κάνει γιγαντιαία βήματα προς την ιδέα της εθνικής αποκατάστασης. Είναι η περίπτωση των Ζαΐμηδων, Ασημάκη και Ανδρέα και θα αναφερθώ παρακάτω ενδεικτικά και σε λίγες ακόμη ανάλογες περιπτώσεις.

Ωστόσο, εξετάζοντας μακροσκοπικά τις εργασίες της Συνέλευσης, παρατηρούμε ότι το τελικό συμπέρασμα των συζητήσεων δεν ήταν συμμετρικό προς την εχθρότητα, τους διαπληκτισμούς και τα βαριά λόγια που αντάλλαζαν μερικά από τα μέλη της.¹² Όλοι φαίνεται ότι αποχωρίστηκαν συναινετικά, έχοντας πάρει μερικές σπουδαίες αποφάσεις, άμεσες και επιχειρησιακές. Την αποστολή δηλαδή του μέλους της Συνέλευσης, Βοστίτσάνου προκρίτου Σπυρίδωνος Χαραλάμπη στους Ύδραίους και

μιλητής του μητροπολίτη ήταν ο πιο ευκίνητος και πιο νεωτερικός Ανδρέας. Σε αυτή τη σειρά ιδεών και πληροφοριών, μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης, όπως άλλωστε και το alter ego του Ανδρέας Λόντος, πήγαν στη Συνέλευση με προθέσεις θετικές, ό,τι και αν αυτό σημαίνει, και όχι για να ακυρώσουν ή για να αναστείλουν το κατά τις προτάσεις Παπαφλέσσα και, πάντως, εν εξελίξει, επαναστατικό σχέδιο.

12. Η εικόνα αυτή ξεπηδάει μέσα από το σύνολο της απομνηματογραφίας-πρώιμης ιστοριογραφίας του Αγώνα, παρά την επιφύλαξη που μπορεί να μας γεννάει η ανακύκλωση πληροφοριών που παρατηρούμε στα έργα των εν λόγω απομνηματογράφων-ιστοριογράφων. Συχνά αντιγράφουν τους προγενέστερους, αφήνοντας να εννοηθεί ότι έχουν άμεση και προσωπική γνώση των συμβάντων στα οποία αναφέρονται.

Σπετσιώτες προεστούς και Φιλικούς, για να βεβαιωθούν ότι και αυτοί θα λάβουν μέρος στην εξέγερση, όπως υποστήριζε ο Δικαίος, και του Πατρινού εμπόρου Δημητρίου Τομαρά στον Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο στην Πίζα, όπου θεωρούσαν ότι λειτουργούσε ένα ισχυρό κέντρο της Φιλικής Εταιρείας, συνδεδεμένο με το ρωσικό παράγοντα και ιδιαίτερα με τον Καποδίστρια, και περίμεναν και από εκεί κάποιες διευκρινίσεις ή κάτι περισσότερο.¹³ Ασύμμετρα σημαντικότερη, όμως, είναι η άλλη απόφασή τους, να μην προσέλθουν δηλαδή στην Τριπολιτσά, όταν προσκληθούν από τον πασά για να δώσουν εγγυήσεις νομιμοφροσύνης, πράγμα που θα τους καθιστούσε βέβαια ομήρους της τουρκικής Διοίκησης. Τελικά δηλαδή, η Συνέλευση της Βοστίτσας και η εντός αυτής Εφορία της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου, προσχώρησε στο σχεδιασμό του «Αντιπροσώπου του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» (Γρηγ. Δικαίου/Παπαφλέσσα) και έλαβε τη θεμελιώδη και ουσιαστική απόφαση για την απείθεια, στο βάθος της οποίας ξεπροβάλλει, σταδιακά αλλά αναμφισβήτητα, η εξέγερση. Νομίζω ότι μερικές λεπτομέρειες αυτής της ενέργειας της Συνέλευσης, ανάμεσα στη βαθιά συνωμοτικότητα, τη δυσπιστία και ταυτόχρονα τη συνενοχή και τη συνέργεια, αξίζει τον κόπο να βγουν, έστω και εν μέρει, στην επιφάνεια.

Μια φράση του Αμβρόσιου Φραντζή, εικονογραφεί με τον καλύτερο τρόπο το κλίμα της εξέγερσης που επικρατούσε εκείνες τις ημέρες στην Πελοπόννησο. Αναφερόμενος στα φοβερά και τρομερά «παρά του Δικαίου διαφημιζόμενα και βεβαιούμενα και παρά του Αρχιμανδρίτου Ιεροθέου Αθανασοπούλου εκ Τριπολιτσάς επισφραγιζόμενα, κατήγητησαν να αποκαταστήσωσι σχεδόν φρενοβλαβείς, όχι μόνον τους απλούς και ανοήτους, αλλά και πολλούς φρονίμους και βαθύνοας συνεταιριστάς». Και υποσημειώνει: «Τοιούτός τις απεκατέστην εσωτερικώς και ο ταπεινός

---

13. Τα γεγονότα είναι πασίγνωστα και καταχωρούνται σε όλα, σχεδόν, τα απομνημονευτικά και τα ιστοριογραφικά έργα της εποχής και σε όλη τη μεταγενέστερη βιβλιογραφία. Ο Σπυρίδων Χαραλάμπης συνάντησε στα δύο νησιά μια αντιφατική κατάσταση, την οποία προφανώς και μετέφερε στους εντολείς του (διστακτικότητα στην Ύδρα, επαναστατικό ενθουσιασμό στις Σπέτσες), ενώ ο Δημ. Τομαράς, με διαδικασίες που δεν μου είναι γνωστές, έφτασε στην Πίζα με καθυστέρηση και αρκέστηκε αντί ερωτημάτων να υποβάλει αιτήματα για οικονομική βοήθεια του Αγώνα, την οποία και έλαβε. Το αρχικό διερευνητικό περιεχόμενο της αποστολής του είχε μεταλλαχθεί από τα καλπάζοντα γεγονότα.

συγγραφέας της παρούσης Ιστορίας». ¹⁴ Είναι υπερβολικό να σκεφτούμε ότι το ίδιο ισχύει και για τον Δεσπότη του, τον Χριστιανουπόλεως Γερμανό; Μιλώντας για την πρόσκληση συμμετοχής του τελευταίου στη Συνέλευση από τους Π. Π. Γερμανό και Ανδρ. Ζαΐμη, δεν παραλείπει ο Φραντζής ¹⁵ να προσθέσει ότι ο Χριστιανουπόλεως έλαβε με τον παραπάνω αρχιμανδρίτη Ιερόθεο Αθανασόπουλο ¹⁶ συναφή πρόσκληση του Δικαίου, προφανώς ως «Αντιπροσώπου του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» και καταφανώς συνδιοργανωτή της Συνέλευσης. Στο ίδιο σημείο μάλιστα, ο Φραντζής προσθέτει ότι ο Ιερόθεος ήταν κομιστής και επιστολής από την Καλαμάτα, του μητροπολίτη Μονεμβασίας Χρυσάνθου, ο οποίος εξηγήσε στον Χριστιανουπόλεως ότι ο ίδιος δεν θα παρευρεθεί στη Συνέλευση για λόγους συνωμοτικούς, τον παρότρυνε όμως να μεταβεί εκείνος στην Πάτρα, γιατί το δικό του ταξίδι θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ευκολότερα στις καχύποπτες τουρκικές αρχές. Δεν γνωρίζουμε αν ο Μονεμβασίας (και Καλαμάτας) Χρυσάνθος, μέλος της Εφορίας της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου, είχε προσκληθεί από τον Π. Π. Γερμανό με ξεχωριστό γράμμα για να πάρει μέρος στη Συνέλευση, όπως συνέβη με τον Χριστιανουπόλεως Γερμανό. Συμπεραίνουμε όμως ότι, τουλάχιστον, ενημερώθηκε και προφανώς προσκλήθηκε από τον Γρηγόριο Δικαίο, όπως προκύπτει από την παρουσία στην Καλαμάτα, πριν από τα μέσα Ιανουαρίου 1821, του συνεργάτη του Δικαίου, αρχιμανδρίτη Ιερόθεου (βλ. σημ. 16), ο οποίος εξασφάλισε τη συγκατάθεση του Μονεμβασίας για τη Συνέλευση και την ενθάρρυνσή του προς τον Χριστιανουπόλεως να λάβει μέρος. Εύκολα συνάγουμε τώρα, ότι ο Χριστιανουπόλεως Γερμανός και ο πρωτοσύγκελός του Αμβρόσιος (Φραντζής), πήγαιναν στη Συνέλευση με θετικές ιδέες, στο κλίμα δηλαδή που δημιουργούσαν οι «φλογεροί αρχιμανδρίτες», Γρηγόριος (Δικαίος) και Ιερόθεος (Αθανασόπουλος).

14. Βλ. Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή Ιστορίας*, ό.π., σ. 93.

15. *Ο.π.*, σ. 94.

16. Δεν είναι εδώ η θέση για ερευνητικού τύπου σχόλια, αλλά δεν θέλω να περάσει απαρατήρητο το όνομα του «Ιερόθεου Αθανασόπουλου εκ Τριπολιτσάς», του ετέρου φλογερού αρχιμανδρίτη, ακόλουθου και συνεργάτη του Γρηγορίου Δικαίου στις οργανωτικές του περιπλανήσεις στην Πελοπόννησο κατά τους προεπαναστατικούς μήνες του 1821. Είναι ο γνωστός στις πηγές Ιερόθεος, «αρχηγός των όπλων της Τριπολιτσάς» στην Επανάσταση, και αργότερα μητροπολίτης Μάνης, στο Γύθειο (1852-1859), όπου έζησε ως το τέλος της ζωής του. Αυτό το πρόσωπο αξίζει να ανακτηθεί από την ερευνητική ιστοριογραφία μας.

Αν και έξω από τους προβληματισμούς του παρόντος μελετήματος, δεν θα χάσω την ευκαιρία να σημειώσω την ξεχωριστή σημασία αυτών των αρκετά αναλυτικών πληροφοριών του Φραντζή, που δείχνουν α) τη συνέργεια Παλαιών Πατρών Γερμανού και Γρηγορίου Δικαίου στην προετοιμασία της Συνέλευσης και β) την αιτιολογημένη απουσία ενός μέλους της Πελοποννησιακής Εφορίας, του Μονεμβασίας Χρυσάνθου, πράγματα ουσιώδη για να κατανοήσουμε την ενέργεια αυτή, δηλαδή τη σύγκληση της Συνέλευσης. Αν ισχύουν οι παραπάνω πληροφορίες και οι δικές μου σκέψεις που τις συμπληρώνουν, η επικοινωνία Γρ. Δικαίου – Παλαιών Πατρών Γερμανού, εν όψει μιας συνάντησης για την επεξεργασία του σχεδίου της εξέγερσης, θα πρέπει να ήταν η βασική μέριμνα του Δικαίου, από τη στιγμή που έφθασε από το Ισμαήλι στην Ύδρα, τον Δεκέμβριο του 1820. Καθώς μάλιστα, σε αυτή τη φάση (Δεκέμβριος 1820 – Μάρτιος 1821), τον χειρισμό του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και των Μανιατών φαίνεται ότι είχε αναλάβει ο Χριστόφορος Περραιβός με τους συνεργάτες του, το πεδίο δράσης του Δικαίου εντοπιζόταν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, όπου και πράγματι κινήθηκε. Με ποιον τρόπο γινόταν η συνεννόηση του Δικαίου με τον Π. Π. Γερμανό δεν είναι γνωστό. Προφανώς με αλληλογραφία και ενδεχομένως με έμπιστα φυσικά πρόσωπα-απεσταλμένους του Δικαίου, υποθέτω, γιατί όπως όλα δείχνουν, εκείνος ήταν ο επισπεύδων. Με βάση, πάλι, την παραπάνω μαρτυρία του Αμβρόσιου Φραντζή, ότι δηλαδή ο Χριστιανουπόλεως Γερμανός έλαβε την άδεια από τον βοεβόδα της Κυπριαρσισίας «διά να απέλθη εις Πάτρας», την 16η Ιανουαρίου 1821, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Ο Χριστιανουπόλεως Γερμανός είχε λάβει την πρόσκληση συμμετοχής στη Συνέλευση 2-3 ημέρες ενωρίτερα, δηλαδή γύρω στις 13-14 Ιανουαρίου, κάτι που σημαίνει ότι η συνεννόηση και η συμφωνία των δύο ανδρών (Γρ. Δικαίου και Παλαιών Πατρών Γερμανού) για τη σύγκληση της Συνέλευσης πρέπει να έγινε το πρώτο δεκαήμερο του Ιανουαρίου 1821, δηλαδή σε χρόνο ρεκόρ μετά την άφιξη του Δικαίου στην Ύδρα, υπολογιζόμενων πάντοτε των επικοινωνιακών συνθηκών της εποχής.

Ας σταθούμε όμως για λίγο στο ζήτημα των προσκλήσεων για τη Συνέλευση, το οποίο μπορεί να μην είναι θεμελιώδες, έχει όμως τη δική του σημασία. Με βάση όσες κινήσεις του Ιερόθεου Αθανασόπουλου μπορούμε να ανιχνεύσουμε, φαίνεται ότι ο Γρηγ. Δικαίος προβαίνει σε κατ' ευθείαν επικοινωνία με πρόσωπα-δυνάμει μέλη της προετοιμαζόμενης Συνέλευσης, όπως ο Μονεμβασίας και ο Χριστιανουπόλεως, στο πλαίσιο,

βέβαια, των αρμοδιοτήτων του ως αντιπροσώπου του «Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» Αλέξανδρου Υψηλάντη. Προφανώς, ο Δικαίος δεν αφήνει την πρωτοβουλία των ενεργειών για τη σύγκληση της Συνέλευσης στον Π. Π. Γερμανό, αλλά εργάζεται αυτοτελώς για τον ίδιο σκοπό, όπως συμπεραίνουμε από την αποστολή του αρχιμανδρίτη Ιερόθεου στην Καλαμάτα και στην Αρκαδιά (Κυπαρισσία).

Αλλά τα ουσιώδη συμβαίνουν στη Βοστίτσα. Πώς έγινε αυτή η ανατροπή στις συμπεριφορές και, υποθέτω, στα συναισθήματα των μελών της Συνέλευσης; Βέβαια, οι έφοροι της Φιλικής Εταιρείας της Πελοποννήσου, αν ήθελαν, ρητά, να μη συμμετάσχουν στην Επανάσταση που υποκινούσε ο «Αντιπρόσωπος» του Υψηλάντη Γρ. Δικαίος, έπρεπε να μη συμμετάσχουν στη Συνέλευση της Βοστίτσας. Και μόνον η αποδοχή της πρόσκλησης και η εκεί παρουσία τους δημιούργησε μια δυναμική που καταφανώς τους παρέσυρε προς τους σχεδιασμούς του Δικαίου. Υποθέτω ότι όσο περισσότερο και όσο πιο έντονα συζητούσαν, όσο διατύπωναν φραστικά τους δισταγμούς τους, που η διονυσιακή ευγλωττία του Δικαίου απέρριπτε τον έναν μετά τον άλλον, τόσο τα βήματά τους πλησίαζαν προς το αντικείμενο του φόβου τους, την εξέγερση. Υπήρξε όμως και κάτι σαφέστερο, κάτι πιο χειροπιαστό: η διαθεσιμότητα μερικών μελών της Συνέλευσης, των οποίων η τελική τοποθέτηση εμπεριείχε πολλαπλασιαστική ενέργεια, που άλλαξε τους όρους του παιχνιδιού. Ένας από αυτούς, ο γιος του μέλους της Εφορίας και της Συνέλευσης Ασημάκη Ζαΐμη, ο Ανδρέας. Θα το πω ρητά και αξιωματικά, αφού όλες οι πληροφορίες, που δεν περίμεναν βέβαια τη δική μου ανάγνωση, συμπιπτουν επ' αυτού: Ο Ανδρέας επηρέασε και τελικά έπεισε τον αναμφισβήτητα αξιοσέβαστο πατέρα του Ασημάκη, να αποδεχτεί το σχέδιο Παπαφλέσσα και να προσχωρήσει στην Επανάσταση. Θα δούμε τη διαδικασία της μεταστροφής στη συνέχεια.

Η συμπόρευση Ανδρέα Ζαΐμη και Ανδρέα Λόντου, εν προκειμένω, ήταν ασφαλώς καταλυτική. Στο πνεύμα όμως του παρόντος μελετήματος, το ερευνητικό ζητούμενο είναι η σχέση πατέρα-γιου (Ασημάκη-Ανδρέα) και η σημασία της ενδοοικογενειακής διαφοροποίησης υπέρ της επικείμενης επαναστατικής ρήξης. Μπορεί οι γενικότερες συνθήκες να ωθούσαν το πελοποννησιακό αρχοντολόι, στο σύνολό του, προς την αποστασία και ο Ασημάκης Ζαΐμης να βρισκόταν, τελικά, όπως και άλλοι ισοσθενείς κοινοτικοί προεστοί, με την πλευρά της Επανάστασης, η έγκαιρη, και σε

κρίσιμη στιγμή, όμως, επιβολή του «νεωτερικού» γιου επί του παραδοσιακότερου πατέρα δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Πριν αναζητήσουμε συμμετρικές συμπεριφορές άλλων νεότερων γόνων προυχοντικών οικογενειών, δηλαδή νέων ανθρώπων, που συγκινήθηκαν και εντάχθηκαν ταχύτερα από τους γονείς τους στο επαναστατικό σχέδιο των Φιλικών, πρέπει να δούμε τον Ανδρέα Ζαΐμη κατά μόνας, για να κατανοήσουμε καλύτερα την ανατρεπτική συμπεριφορά του στη Συνέλευση της Βοστίτσας, συμπεριφορά γύρω από την οποία περιστρέφονται οι προβληματισμοί αυτού του μελετήματος. Μέλος μιας ισχυρής και ταυτόχρονα συμβατικής προυχοντικής οικογένειας της πελοποννησιακής υπαίθρου, χωρίς να εγκαταλείπει την οικογενειακή νομιμοφροσύνη, γίνεται δέκτης των διαβρωτικών για το παλαιό καθεστώς μηνυμάτων του Διαφωτισμού, φυσικά στην ελληνική εκδοχή του. Ενωό έναν διαφωτισμό όπως αποκρυσταλλώθηκε στο έργο και στη διδασκαλία του Κοραή, αυτό το μείγμα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού – Κλασικισμού και πρώιμου Ρομαντισμού, ουσιαστικά ενός Διαφωτισμού που συνδιαμορφώνεται, ταυτόχρονα και από κοινού, με την εθνική ταυτότητα των νέων Ελλήνων. Δεν προτείνω να αποποιηθούμε την αιτιακή σχέση διαφωτισμού και ανάδυσης της εθνικής ταυτότητας, όπως αποτυπώνεται, ως τώρα, στην ελληνική βιβλιογραφία· θέλω μόνο να τονίσω τις πολλαπλές (συναφείς) πολιτιστικές επιρροές που δέχεται η εθνοπολιτιστική ομάδα των Ελλήνων και ειδικά τα πλεονεκτήματα της γλώσσας και της ιστορικής καταγωγής, που δρουν επιταχυντικά στη διαδικασία της εθνικής αναγέννησης. Βέβαια, ένας νέος άνδρας, γόνος περιφερειακής προυχοντικής οικογένειας, σε μια ορεινή επαρχία της Πελοποννήσου, δεν είχε απεριόριστες δυνατότητες να υποδεχτεί και να υιοθετήσει νέες ιδέες (εδώ τις βασικές ιδέες του Διαφωτισμού), που, έτσι κι αλλιώς, δεν συνιστούσαν προσφιλή ενασχόληση ούτε στο τοπικό ούτε στο ευρύτερο περιβάλλον του. Ωστόσο, έχω την εντύπωση ότι στον πνευματικό κόσμο του Ανδρέα Ζαΐμη είχαν εισδύσει αρκετά ενωρίς και συνυπήρχαν, μαζί με τις παλαιότερες ιδέες της κοινοτικής προυχοντικής λειτουργίας και της οικογενειακής δύναμης, οι νεωτερικές ιδέες της φιλίας, της πνευματικής χειραφέτησης, της πολιτιστικής-εθνικής ιδέας και, στο βάθος, της εθνικής απελευθέρωσης. Και όλα αυτά, συναρτημένα πάντα με τον τρόπο που το συγκεκριμένο πρόσωπο μπορούσε να βιώσει την κοσμοϊστορική αλλαγή.

Φυσικά, δεν είναι η θέση αυτή αρμόδια για μια διερεύνηση της βιογραφίας του Ανδρέα Ζαΐμη. Μερικές στιγμές, ωστόσο, της ιδιωτικής του

ζωής έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και θα προσπαθήσω να τις εντοπίσω. Από καλή τύχη μάλιστα, στην προσπάθεια αυτή δεν θα είμαι αβοήθητος. Τις σπουδαίες στιγμές πνευματικότητας και πολιτικής μετάλλαξης του προσώπου, τουλάχιστον όπως αποτυπώνονται στο δημόσιο χώρο, τις έχει ήδη επισημάνει και διερευνήσει η Λουκία Δρούλια, σε ένα από τα πιο πυκνά και τα πιο ουσιαστικά μελετήματά της,¹⁷ προετοιμάζοντας το έδαφος για τη δική μου προσέγγιση, όσο και αν αυτή κατάγεται από άλλου τύπου προβληματισμούς: συναφείς πάντως και κατ' ευχήν, διασταυρούμενους.

Προσετός των Καλαβρύτων από την ηλικία των 16 ετών,¹⁸ πράγμα σπάνιο αλλά όχι εντελώς ασυνήθιστο στις συνθήκες της εποχής, ο Ανδρέας Ζαΐμης φαίνεται ότι εγκλωβίστηκε στον τόπο της καταγωγής και διαμονής της οικογένειας, στην Κερπινή Καλαβρύτων, χωρίς να μπορέσει να μετακινήθει σε κάποια σχολή ελληνικών γραμμάτων από όσες λειτουργούσαν, ευδοκίμως θα έλεγα, στην ευρύτερη περιοχή (Δημητσάνα, Άργος, Μεσολόγγι, κ.ά.) ή και ακόμη μακρύτερα. Οι προουχοντικές αντιλήψεις της εποχής, ίσως, δεν ευνοούσαν τη φοίτηση ενός παιδιού διακεκριμένης οικογένειας προυχόντων σε δημόσια σχολή, μια συνθήκη που επιδεινώθηκε από την πρόωμη ανάληψη προεστικών-κοινοτικών καθηκόντων από τον νεαρό Ανδρέα. Και ούτε μπόρεσε να σπουδάσει εκτός Ελλάδος, αντίθετα προς τον νεότερο αδελφό του Ιωάννη Ζαΐμη, που παρακολούθησε μαθήματα (αδιευκρίνιστο το είδος των σπουδών του) στην ιταλική Βονωνία (Bologna).¹⁹ Πρώτος δάσκαλος του Ανδρέα Ζαΐμη αναφέρεται ότι στάθηκε ο πατέρας του Ασημάκης, ο οποίος διατηρούσε, με τον τρόπο του προφανώς, ένα εξαιρετικό ενδιαφέρον για την εγγραμματοσύνη των παιδιών του. Ο Αναστ. Γούδας²⁰ μιλάει για σπουδές (έτσι,

17. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 189-209.

18. Αναφέρεται από τους βιογράφους του, βλ. Αναστ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγέννησεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. ΣΤ' (Πολιτικοί άνδρες: σ. 341-348, Ζαΐμης). Αγνώω την αιτιολογία, την εσωτερική λογική καλύτερα, της ανάθεσης σε έναν έφηβο κοινοτικών αξιωμάτων και καθηκόντων, όταν μάλιστα ο πατέρας Ασημάκης παραμένει προύχοντας (κοτζάμπασης) του καζά των Καλαβρύτων. Δεν υπάρχει όμως λόγος να αμφισβητηθεί η πληροφορία.

19. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 198-199, σημ. 35, όπου συγκεντρωμένη πλούσια βιβλιογραφία για τις σπουδές και τις πνευματικές επιδόσεις του Ιω. Ζαΐμη και όπου διαγράφεται αδρά η εικόνα ενός ανθρώπου του Διαφωτισμού.

20. Αναστ. Γούδας, *Βίοι*, ό.π., σ. 342. Η Λουκία Δρούλια, ό.π., σ. 197 και με

αόριστα) του Ασημάκη Ζαΐμη στην Πίζα, κάτι που δεν γνωρίζω αν διασταυρώνεται με κάποια άλλη αξιόπιστη πληροφορία· αλλά και αν ακόμη πρόκειται απλά για έναν οικογενειακό μύθο, πάλι βρισκόμαστε στο πεδίο της φιλομάθειας και των εκπαιδευτικών αξιών. Πάντως, παραμένοντας στην παρατήρηση των περιστατικών της ζωής του Ανδρέα Ζαΐμη, βλέπουμε ότι κάποια μεταγενέστερα τεκμήρια, όπως η προσωπική αλληλογραφία του, δείχνουν άνθρωπο με οργανωμένη σκέψη, που χειρίζεται το λόγο και τη γραφή με απόλυτη επάρκεια, προφανώς άνθρωπο που από την παιδική του ηλικία έχει διδαχτεί, τουλάχιστον, τα «ελληνικά γράμματα». Αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση, ή μάλλον στην παραδοχή, ότι στην παιδική του ηλικία, ο Ανδρέας εκπαιδεύτηκε στο σπίτι, στην Κερπινή, από κάποιον άγνωστο σ' εμάς οικοδιδάσκαλο, αφού η οικογένεια είχε τη δυνατότητα αυτής της αρχοντικής πολυτέλειας της εποχής.²¹

Η Λουκία Δρούλια έχει επισημάνει και άλλες σπουδαίες εκδηλώσεις του πνευματικού βίου του Ανδρέα Ζαΐμη, που βρίσκονται σε στενή συνάφεια με το πνεύμα του ελληνικού Διαφωτισμού. Επικεντρώνεται μάλιστα στο ζήτημα της ονοματοθεσίας των παιδιών της οικογένειάς του, μια κοινωνική πρακτική που όντως αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο παρατήρησης των κοινωνικών συμπεριφορών των ελληνικών ελίτ στις συνθήκες της όψιμης Τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένα, η χρήση αρχαιοελληνικών ονομάτων και μάλιστα ισχυρού πατριωτικού συμβολισμού, συνιστά, ασφαλώς, μια βαθιά ρωγμή στο συνεχές της ορθόδοξης παράδοσης, όπως αυτή βιώνεται εντός της οθωμανικής ακινησίας. Έχει μάλιστα μια εξαιρετική σημασία, γιατί ως πράξη εκβάλλει εξ αντικειμένου στο δημό-

---

άλλη ευκαιρία, γράφει ότι ο γιος του Ανδρέα, Θρασύβουλος, είχε χορηγήσει σημειώσεις για τη βιογραφία του πατέρα του στον Γούδα, πράγμα που σημαίνει ότι, τουλάχιστον, ένα μέρος των πληροφοριών του συγγραφέα προέρχεται από την οικογενειακή παράδοση των Ζαΐμηδων. Βλ. και Λουκία Δρούλια, «Η οικογένεια Ζαΐμη ως τα 1840. Αθησαύριστα κείμενα», *Επετηρίς των Καλαβρύτων* (1969), 61-76.

21. Δεν αναφέρεται η λειτουργία σχολείου στην Κερπινή κατά τις 2-3 τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες, με επώνυμους δασκάλους (εννοώ άλλους από τον παπά του χωριού). Και αυτό, πέρα από το ότι δε γνωρίζουμε αν συνηθιζόταν να φοιτούν τα παιδιά μιας ισχυρής προυχοντικής οικογένειας σ' ένα σχολείο των «κοινών γραμμάτων» της πόλης ή του χωριού, όπως το είπαμε και για τις δημόσιες, ανώτερες Σχολές της εποχής. Για το σχολείο της Κερπινής δεν έχουν προκύψει νεότερες πληροφορίες από εκείνες, τις λίγες, που παραθέτει η Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 198, σημ. 33.

σιο χώρο, όπου αρχίζουν να κυκλοφορούν καινοφανή ονόματα-αναμεταδότες ιδεολογικών μηνυμάτων, που όλοι καταλάβαιναν το ριζοσπαστικό τους φορτίο. Από το γάμο του Ανδρέα Ζαΐμη με την Ελένη Δεληγιάννη, το 1813, γεννήθηκαν: το 1816 η Κατίνα, το 1817 η Αντιόπη, το 1819 η Ανδρομάχη, το 1820 ο Ιωάννης-Θρασύβουλος (πεθαίνει βρέφος), το 1822 ο Θρασύβουλος πάλι (ο κατοπινός πρωθυπουργός).²² Ιδού λοιπόν η ονοματοθεσία (Αντιόπη, Ανδρομάχη, Θρασύβουλος), ως τεκμήριο των συναισθηματικών, ιδεολογικών και «πολιτικών» αλλαγών ενός προσώπου, που είχε καταλάβει ότι ο παλιός κόσμος του αυτοκρατορικού κοινοτισμού-προυχοντισμού είχε παρακμάσει και ένας νέος κόσμος, της ελληνικής «εθνικής ολομέλειας», έμελλε να οικοδομηθεί. Ας σημειωθεί πάντως, ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης «δεν είναι μόνος του». Στη δύσκολη ΒΔ Πελοπόννησο της ύστερης οθωμανικής ειρήνης, στη γειτονική Κόρινθο, τις ίδιες χρονιές, ένας άλλος αφοσιωμένος του Διαφωτισμού, ο γιατρός Γεώργιος Καλαράς, βαπτίζει το γιο του Αρμόδιο (τον τυραννοκτόνο) και με ένα ανυποχώρητο πείσμα γράφει, στις 2 Απριλίου 1817, στον φίλο του Χριστόδουλο Κονομάτη, στη Λαμία, ότι αν αποκτήσει και δεύτερο γιο, θα τον ονομάσει Αριστογείτονα, και αν αποκτήσει κόρη, θα την ονομάσει Λέαινα (αυτός, ο γιατρός του Κιαμήλμπεη!).²³ Η ελληνική κοινωνία έχει αρχίσει να γίνεται κάπως περίπλοκη, ίσως αρκετά περίπλοκη. Άρα υπάρχει. Και αυτό είναι το σημάδι της μεγάλης αλλαγής.

22. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 201.

23. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί διαφόρων...*, Παρουσίαση Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 319-320. Αυθόρμητα αλλά βαθιά στοχαστικά είναι τα λόγια του Καλαρά. Ίδου η παράγραφος (δεν έχω κανένα λόγο να μην το ομολογήσω) που έχει σημαδέψει την πνευματική μου διαδρομή και που δεν διστάζω να την χρησιμοποιήσω, για άλλη μια φορά. Γυρίζω στη σύγχρονη ορθογραφία μας τη γραφή του Καλαρά, γιατί ο ίδιος, στο πνεύμα του Γιαννιώτικου Διαφωτισμού (Βηλαράς, κ.ά.) χρησιμοποιεί τη φωνητική γραφή: «Επανδρεύτηκα... απόχτησα παιδί εδώ και πενήντα ημέρες, αν μπορέσω θα το ονομάσω Αρμόδιον, και ας συγχυσθεί ο φίλος μου Βηλαράς. Αν κάμω και άλλο, θα βάλω το όνομα του Αριστογείτονα. Αν γένει κορίτσι, θα το βαπτίσω Λέαινα [κλπ.] Όταν ακούω τον Αριστείδην του φίλου μου κυρ Θεοχαράκη [Ρέντη], τον Τιμολέοντα τον βαφτιστικόν μου, και την Ξανθίππην την αναδεξιμά μου, μου φαίνεται ότι δεν είμαι μοναχός στην Ελλάδα, πως γεννιώνται ένας-ένας εκείνοι». Συγκλονιστικός ο λόγος του Καλαρά. Πόσο συγκεχυμένα είναι τα όρια Διαφωτισμού-Ρομαντισμού; Θα είχε νόημα να μιλήσουμε για έναν εθνο-διαφωτισμό σε δυναμική συνάφεια με τον επερχόμενο εθνο-ρομαντισμό;

Θαυμαστής του Κοραή, ο Ανδρέας Ζαΐμης, από νεαρή ηλικία, κάνει την πιο πατριωτική / ριζοσπαστική ανάγνωση των «προλεγόμενων» των κοραϊκών εκδόσεων, που φαίνεται να αποτελούν γι' αυτόν κάτι περισσότερο από πνευματικά ερεθίσματα: αποτελούν τα εμφανή θεμέλια της αναδύομενης πολιτιστικής και εθνικής του ταυτότητας. Στην ίδια τροχιά και ο νεότερος αδελφός του Ιωάννης, έχει αφήσει ισχυρότερα ίχνη της κοραϊκής λατρείας των δύο αδελφών.²⁴ Γενικότερα φιλαναγνώστης, ο Ανδρέας Ζαΐμης, αναφέρεται ότι δεν αποχωριζόταν το βιβλίο «Αριστομένης και Γοργώς»,²⁵ το οποίο φαίνεται να έπαιξε το ρόλο ενός άτυπου και πρώιμου πατριωτικού μανιφέστου και ενός προτύπου δράσης, για πολλούς άλλους, προεπαναστατικούς και νέους Έλληνες. Σε μια εποχή που η «πολιτική», γενικώς, και η «πολιτική δράση» ειδικότερα, ήταν στοιχειώδεις και υβριδικές, η ιστορία μαζί με τη λογοτεχνία οδηγούσαν τη σκέψη και προσέφεραν στους μελλοντικούς δημόσιους άνδρες τα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς. Η σχέση των δύο αδελφών Ζαΐμη, Ανδρέα και Ιωάννη, με τον ακραίο ριζοσπάστη γιατρό Παναγιώτη Σοφιανόπουλο, από το Σοπωτό Καλαβρύτων, είναι ένα σημάδι μιας ισχνής, αλλά υπαρκτής πνευματικής κίνησης σε μια απόμακρη πελοποννησιακή επαρχία. Η στενή φίλια του Ανδρέα Ζαΐμη με τον Ανδρέα Λόντο, αναμφισβήτητα επίσης άνθρωπο του Διαφωτισμού, συμπληρώνουν την εικόνα ενός τοπικού προύχοντα του ελληνικού κοινοτικού συστήματος, που είναι δεκτικός ή και έχει προσχωρήσει στις νεωτερικές ιδέες. Στο ίδιο πλαίσιο εγγρά-

24. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 198, σημ. 35.

25. Ο.π., σ. 197, σημ. 31. Το βιβλίο του Auguste Lafontaine «Αριστομένης και Γοργώς», μετάφραση από τα γερμανικά (*Aristomenes und Gorgus...*) του Γεώργιου Λασσάνη (Φιλικού, ήδη), εκδόθηκε στη Μόσχα το 1820, χρηματοδοτημένο, και αυτό, από τους αδελφούς Ζωσιμάδες. Ο ιδεολογικός / πατριωτικός χαρακτήρας της έκδοσης είναι προφανής, αφού το αντικείμενο του βιβλίου είναι οι αγώνες των Μεσσηνίων για την ανεξαρτησία τους. Προφανείς επίσης είναι οι λόγοι που το «οικειοποιείται» ο Ανδρέας Ζαΐμης μέσα στα εθνεγερτικά συμφραζόμενα εκείνων των μηνών (όχι των ετών!). Ένα βιβλίο που εκδόθηκε στη Μόσχα το 1820, καταλαβαίνουμε καλά ότι δεν θα έφθασε αστραπιαία στην Κερπινή ή, έστω, στην Πάτρα. Με άλλα λόγια, δεν θα ήταν υπερβολικό να σκεφθούμε ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης, την τελευταία εβδομάδα του Ιανουαρίου 1821, στη Συνέλευση της Βοστίτσας, ήταν υπό την επήρεια της αναστάτωσης και του ενθουσιασμού που του προκάλεσε η ανάγνωση αυτού του βιβλίου που πρόσφατα, μερικούς μήνες, ίσως μόλις μερικές εβδομάδες πριν είχε αποκτήσει. Αλλά και η Μόσχα, ως τόπος έκδοσης του βιβλίου, δεν είναι μια από τις πολλές κλωστές με τις οποίες υφάινεται ο πέπλος της ρωσικής συνάφειας της επικείμενης επανάστασης;

φεται και η στενή προσωπική φιλία του με τον νεαρό Πατρινό προεστό Μπενιζέλο Ρούφο,²⁶ με τον οποίο έλαβαν μέρος στην κήρυξη της Επανάστασης στις 25 Μαρτίου στην Πάτρα και ως μέλη του «Αρχαϊκού Διευθυντηρίου» συνυπογράφουν την επομένη, 26 Μαρτίου 1821, την ολιγόλογη προκήρυξη του Διευθυντηρίου προς τους προξένους της πόλης. Ας αναφερθούν ακόμη οι συζητήσεις για τη γλώσσα, βασικό πρόβλημα για τους λογίους της εποχής, που έχει επισημάνει η Λουκία Δρούλια,²⁷ ανάμεσα στους Ανδρέα Λόντο (Αίγιο), Ανδρέα Καλαμογδάρτη (Πάτρα), Θεοχάρη Ρέντη (Κόρινθο), Παναγιώτη Σοφιανόπουλο (Σοπωτό), Ιωάννη Ζαΐμη (Κερπινή), με τον Ιωάννη Βηλαρά, οι οποίες ενισχύουν, βέβαια, την αίσθησή μας για την παρουσία κάποιας νεωτερικής πνευματικής κίνησης στη ζώνη που περιγράψαμε παραπάνω ως «ΒΔ Πελοπόννησο».

Οι λεπτομέρειες της έρευνας της Λουκίας Δρούλια είναι συναρπαστικές και η μεταφύτευσή τους σε αυτό εδώ το κηπάριο φοβάμαι ότι θα τους στερούσε την πρωτοτυπία και, τελικά, τη χάρη και τη νοστιμάδα που αναμφισβήτητα τις διακρίνουν. Ο απαιτητικός αναγνώστης ξέρει πώς θα τις συμβουλευτεί. Εμείς θα επιστρέψουμε τώρα στην τελική φάση της Συνέλευσης της Βοστίτσας.

Τα διατρέξαντα είναι πασίγνωστα· επιδέχονται λίγες προσθαφαίρέσεις, ίσως. Άλλωστε, η Συνέλευση της Βοστίτσας αποτελεί βασικό κεφάλαιο όλων των ιστοριογραφικών έργων για την Ελληνική Επανάσταση, γενικών και τοπικών, ανεξαρτήτως βαθμού εγκυρότητας. Είναι αδύνατον να μην ενημερωθεί για το συμβάν ακόμη και ο πιο βιαστικός αναγνώστης του «έπους» (του 1821), που αγνοεί βέβαια τη Συνέλευση του Ισμαηλίου ή την προθυμία και την ετοιμότητα των Σπετσών (εννών τους πλοίαρχους και το εφοπλιστικό αρχοντολόι του νησιού) να εμπλακούν από την πρώτη στιγμή στον Αγώνα, και μάλιστα από την οργανωτική του φάση. Τα δηλητηριώδη λόγια του Παλαιών Πατρών Γερμανού στα Απομνημονεύματά του, λόγια μεγάλου και ασίγηστού θυμού για τον Γρηγόριο Δικαίο, και ο αυτονόητος και εξ αντικειμένου πολυφωνικός χαρακτήρας μιας «πολυσυλλεκτικής» και πρώιμα «εθνικής» Συνέλευσης, έχουν οδηγήσει στην εντύπωση, αρκετά δικαιολογημένη αλλά ενδογενώς

26. Βλ. Δημήτρης Μπαχάρας, *Αρχοντικές Οικογένειες της Πελοποννήσου. Η οικογένεια Κανακάρη-Ρούφου*, Αθήνα 2020, σ. 53, 67-129.

27. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π., σ. 200.

μανιχαϊστική, ότι στη Βοστίτσα συναντήθηκαν και συγκρούστηκαν δύο αντίπαλοι και εχθρικοί κόσμοι, εκείνος της επανάστασης με τον άλλο της συντήρησης και της ακινησίας. Τα πράγματα, νομίζω, δεν είναι έτσι ακριβώς. Τα μέλη της Συνέλευσης καλούνταν να πάρουν ασύμμετρα, για το επίπεδο, τις εμπειρίες και τις ικανότητές τους, μεγάλες αποφάσεις, κρίσιμες για το παρόν και το μέλλον των ίδιων και των ομοεθνών τους. Με μηδενική συμμετοχή, σε κεντρικό επίπεδο, στη λήψη των αποφάσεων της Φιλικής Εταιρείας, ενεργοποιημένοι τον τελευταίο ένα-ενάμιση χρόνο, κατά μόνας ή κάτω από το όψιμο σχήμα της «Εφορίας» της Πάτρας και μιας υποτιθέμενης (εννοώ μη λειτουργικής) περιφερειακής οργάνωσης, οι Πελοποννήσιοι πρόκριτοι εκαλούντο να ηγηθούν μιας ανατροπής, για την οποία ελάχιστα ήταν προετοιμασμένοι, ή έστω, στην προετοιμασία της οποίας ελάχιστα έως καθόλου είχαν πάρει μέρος. Η ατομική μύηση στη Φιλική Εταιρεία, η οποία είχε, σχεδόν, γενικευτεί, δεν προδίκαζε τη συμμετοχή στην πράξη, σε έναν αγώνα, του οποίου οι τεχνικές προδιαγραφές τους ξεπερνούσαν, ίσως μάλιστα και αδυνατούσαν να τις κατανοήσουν. Η πολιτική οξυδέρκεια και η προσαρμοστικότητα ήταν τα σημαντικότερα πλεονεκτήματά τους, αλλά και αυτά συνιστούν μια συνθήκη που έχει τα όριά της. Στην ιστοριογραφία μας, σημειώνω σε άλλο μελέτημα, η Συνέλευση της Βοστίτσας.

(έχει πάρει τη μορφή αντιπαράθεσης του «φλογερού και ασυγκράτητου» Παπαφλέσσα (Γρηγ. Δικαίου) με τους “τουρκόφρονες” και, οπωσδήποτε “διστακτικούς” κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου... Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης είναι γνωστό: ο “φλογερός” κατόρθωσε να ρυμουλκήσει, παρά τη θέλησή τους (!), τους “διστακτικούς” στην Επανάσταση.)²⁸

Βέβαια, δεν μπορούμε, και δεν θέλουμε, να υποβαθμίσουμε, και πολύ περισσότερο να αποσβέσουμε, τον συγκρουσιακό χαρακτήρα της Συνέλευσης της Βοστίτσας, με το χαρακτηρισμό της ως «πολυσυλλεκτικής». Άλλωστε, αν δεν υπήρχαν αντικείμενα διαφωνίας, δεν θα υπήρχε και ζήτημα ισορροπημένης κατάληξης της Συνέλευσης –δεν χρησιμοποιώ τον όρο «συμβιβασμός», γιατί κάτι τέτοιο δεν θα είχε νόημα στην κρινόμενη περίπτωση, όπου το δίλημμα ήταν αδυσώπητο: ναι ή όχι στη

28. Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Τα πρώτα βήματα της Ελληνικής Επανάστασης στην Πελοπόννησο: επαναστατικός σχεδιασμός ή πατριωτικός αυθορμητισμός;», *Τιμητικός τόμος για τον Ευστάθιο Ν. Τσοτσόρο*, Αθήνα 2019, σ. 90.

διοργανούμενη επανάσταση. Μία περίπτωση που ο συμβιβασμός δεν έχει θέση. Τώρα, η συνέχεια των πραγμάτων μας οδηγεί, από μόνη της, στην αμφίπλευρη διόρθωση του ιστοριογραφικού αρχετύπου, του «φλογερού» απέναντι στους «διστακτικούς». Ιδού η ισορροπημένη κατάληξη:

- (α) **Οι αποφάσεις.** Μετά τη λήξη των εργασιών της Συνέλευσης και με τη σύμφωνη γνώμη και των δύο πλευρών, αποφασίστηκε η αναζήτηση πληροφοριών και συναινέσεων σε κρίσιμα σημεία του επαναστατικού χώρου, Ύδρα – Σπέτσες – Πίζα Ιταλίας.²⁹ Κυρίως όμως, αποφασίστηκε, ρητά, η απείθεια προς τις τουρκικές αρχές, οι οποίες όλοι γνώριζαν ότι θα καλούσαν τους επισκόπους και τους κοινοτικούς προεστούς στην Τριπολιτά, ως ομήρους-εγγυητές της νομιμοφροσύνης των ραγιάδων. Απόφαση ριζοσπαστική για τη συγκεκριμένη στιγμή και τελικά, επαναστατική.
- (β) **Τα συμβάντα.** Η ομόθυμη συμμετοχή όλων των πλευρών στην κρίσιμη φάση της εξέγερσης, με κορύφωση τα γεγονότα της Πάτρας της 25^{ης} Μαρτίου. Όλα αυτά, και πολλά άλλα, δείχνουν ότι στη Βοστίτσα το χάσμα, υπαρκτό και πολυεπίπεδο, όχι μόνον δεν επιβεβαιώθηκε και δεν σταθεροποιήθηκε, αλλά αντίθετα γεφυρώθηκε και μέσα σε δύο μήνες (26 Ιανουαρίου – 25 Μαρτίου 1821) η ΒΔ Πελοπόννησος εξελίχθηκε σε μια πολύτιμη εστία της Μεγάλης Επανάστασης. Στην καταληκτική συμφωνία της Συνέλευσης περιέχεται η δέσμευση ότι ως την τελική ημέρα της εξέγερσης συνεχίζονται οι προετοιμασίες και βέβαια η απείθεια της προηγούμενης παραγράφου.³⁰

29. Για την αποστολή του Σπυρίδωνα Χαραλάμπη σε Ύδρα-Σπέτσες και του Δημ. Τομαρά στην Πίζα, βλ. σημείωση 13.

30. Στο βαθμό που ισχύει η απόφαση ή, έστω, η παραδοχή ότι συνεχίζονται, προφανώς από όλες τις πλευρές, οι προετοιμασίες της εξέγερσης, δεν έχει νόημα η περιαγόμενη πληροφορία ότι στη Βοστίτσα αποφασίστηκε ο εγκλεισμός και η ακινητοποίηση του Παπαφλέσσα σε κάποιο μοναστήρι, ως την τελική συμφωνία των Αχαιών προκρίτων. Άλλωστε, τι βαρύτητα θα είχε μια τέτοια απόφαση, την οποία η Συνέλευση δεν διέθετε κανένα μέσο για να την επιβάλει. Ούτε και ο Παπαφλέσσας, που δεν ήταν άνθρωπος των υποκριτικών παραχωρήσεων, θα έστεργε, νομίζω, σε μια τέτοια παραδοχή.

Η αλλαγή, ωστόσο, συντελέστηκε εντός της Συνέλευσης. Η παράταση των συζητήσεων επί τέσσερις ημέρες (26-29 Ιανουαρίου) είναι προφανές ότι ευνόησε την πλευρά του Γρ. Δικαίου. Μπορεί εκείνοι οι άνθρωποι να μην εγνωρίζαν τίποτε από την «τεχνολογία των διαπραγματεύσεων», οι ίδιες οι διαπραγματεύσεις έχουν, όμως, τη δική τους λογική. Όσο οι «συντηρητικοί» συνέχιζαν να συζητούν και να ανταλλάσσουν επιχειρήματα, τόσο έχαναν έδαφος, γιατί με αυτόν τον τρόπο το ζήτημα της Επανάστασης γινόταν ένα ζήτημα διαχειριστικό και, τελικά, διαχειρίσιμο. Η συνέχεια δεν ήταν πια ζήτημα αρχής, αλλά είχε σχέση με τη λαϊκή διαθεσιμότητα και την ικανότητα των ηγετικών ελίτ να οργανώσουν την εξέγερση αρχικά και τον επαναστατικό πόλεμο που ακολουθούσε. Αυτό, όμως, ήταν ένα ρίσκο που όλοι, φλογεροί και συντηρητικοί, ήταν, πλέον, διατεθειμένοι να αποδεχτούν.

Για να επανέλθουμε στην αφετηριακή μας υπόθεση, ας καταγράψουμε ρητά το κρίσιμο ερώτημα. Και ο Ανδρέας Ζαΐμης, ο παρά την επαρχιακή του απομόνωση, νεωτερικός και ευαίσθητος δέκτης της μεγάλης κοινωνικής αλλαγής, πώς επηρέασε τον πατέρα του πρώτα, και τη Συνέλευση ύστερα;

Τον πατέρα του Ασημάκη, υποθέτω, θα τον επηρέασε πρώτον και ιδιωτικώς. Ίσως, όμως, αυτή να ήταν μια εξέλιξη ευνόητη και προδιαγεγραμμένη. Είχε, δηλαδή, προετοιμαστεί λίγες εβδομάδες ή και λίγους μήνες ενωρίτερα. Ο Ασημάκης είχε απεριόριστη εμπιστοσύνη στον Ανδρέα και, λίγο-πολύ, του είχε εκχωρήσει ένα είδος υπεροχής στα ζητήματα που αφορούσαν τη δράση και τις ενέργειες των Φιλικών. Η στενή σχέση και η συμπόρευση του Ανδρέα Ζαΐμη με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό αποτελούσε μάλιστα ένα σημείο σύγκλισης (ή μείξης) του προυχοντικού αξιώματος και της ιδιότητας του Ανδρέα ως Φιλικού με την ιδιότητα του πατέρα Ασημάκη ως μέλους της Πελοποννησιακής Εφορίας της Φιλικής της Πάτρας. Μια ιδιότητα την οποία, όπως το είπαμε παραπάνω, είναι ζήτημα αν την άσκησε ποτέ ο Ασημάκης. Από τις πολλές ενδείξεις απομονώνω μία, αναμφισβήτητα αξιόπιστη, για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος: το γράμμα-πρόσκληση προς το μέλος της Εφορίας μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Γερμανό, στην Αρκαδιά (Κυπαρισσία), για τη συμμετοχή του στη Συνέλευση της Βοστίτσας, το συνυπογράφουν και το στέλνουν από την Πάτρα με ειδικό ταχυδρόμο οι Π. Π. Γερμανός και Ανδρέας Ζαΐμης, χωρίς άλλη ένδειξη ιδιότητας, για λόγους που όλοι εύ-

κολα κατανοούμε.³¹ Εδώ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, αν ο Παλαιών Πατρών Γερμανός υπογράφει την πρόσκληση εκ μέρους της Εφορίας της Φιλικής της Πάτρας, ο Ανδρέας Ζαΐμης την υπογράφει με την ιδιότητα του προεστού των Καλαβρύτων και μάλιστα εκ μέρους των Αχαιών προεστών που, όπως προκύπτει εκ των πραγματικών περιστατικών, είχε κανονιστεί να λάβουν μέρος στη Συνέλευση. Τα πράγματα όμως φαίνεται ότι δεν είχαν τόση σαφήνεια. Δεν έχει διασωθεί μαρτυρία περί προηγηθείσας αυτοτελούς συνεννόησης των προκρίτων των αχαιικών καζάδων που έλαβαν μέρος στη Συνέλευση και, πολύ περισσότερο, δεν φαίνεται να υπήρξε κάποια εξουσιοδότηση προς τον Ανδρέα Ζαΐμη να ασχοληθεί με τη σύγκλησή της. Ανεξαρτήτως όμως του αν ο Ανδρέας, ενδεχομένως, είχε υποκαταστήσει στην πράξη τον πατέρα του Ασημάκη στα ζητήματα της Φιλικής, το να πεισθεί ο τελευταίος επί του τελικού ζητήματος της εξέγερσης ήταν απαραίτητο και αυτό αποτελούσε το αποφασιστικό βήμα και την αναγκαία συνθήκη για να πεισθεί στη συνέχεια και η Συνέλευση, στο σύνολό της. Αν λοιπόν ο πρώτος σκόπελος παρακάμφθηκε και ο Ασημάκης πείστηκε, εμφανώς ή αφανώς, και αν το πρώτο βήμα είχε συντελεστεί, έπρεπε στη συνέχεια να γίνει το τελικό βήμα και να πεισθεί η ίδια η Συνέλευση.

Με έναν τρόπο που μοιάζει σκηνοθετημένος από πριν, και από κοινού με τον Ανδρέα Λόντο και καταφανώς σε συνεννόηση με τον Γρηγόριο Δικαίο, η νέα γενιά των προκρίτων-Φιλικών έκοψε τον γόρδιο δεσμό· συντάχθηκε δηλαδή με τον Δικαίο και ανέτρεψε ένα νοσηρό κλίμα που είχε οδηγήσει τις πολυήμερες συζητήσεις σε αδιέξοδο. Με την πράξη αυτή, απελευθερώθηκαν ισχυρότατες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, που στη συνέχεια, και σταδιακά ασφαλώς, πέρασαν από το δισταγμό στον ενθουσιασμό και στην εξέγερση. Τη δραματική στιγμή της αλλαγής του κλίματος της Συνέλευσης την περιγράφει ο Φωτάκος (βλ. παρακάτω), χωρίς μεγάλη έμφαση είναι αλήθεια. Δεν είναι όμως ο ενθουσιασμός

31. Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή Ιστορίας*, ό.π., σ. 93. Δεν υποτιμώ μια αναφορά του Φραντζή, σ. 98, για αρνητική στάση του Ανδρέα Ζαΐμη απέναντι στον Γρηγ. Δικαίο, κατά την έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης. Κάτι τέτοιο, αν και δεν επαληθεύεται από άλλες πηγές, και ίσως αποτελεί συμφυρμό με τη γνωστή τοποθέτηση του Π. Π. Γερμανού κατά του Δικαίου, δεν αποκλείεται βέβαια, αφού η αρχική επιφυλακτικότητα των μελών της Συνέλευσης ήταν δεδομένη. Σε κάθε περίπτωση όμως, μια αρνητική τοποθέτηση κατά την έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης δεν ακυρώνει την εξέλιξη των πνευμάτων και την αλλαγή στάσης που ιχνηλατεί αυτό το μελέτημα.

που λείπει του Φωτάκου, όταν γράφει, μερικές δεκαετίες αργότερα. Κάτι άλλο είχε συμβεί. Τα μεγάλα γεγονότα του δεκάχρονου επαναστατικού πολέμου και το νέο πάνθεο των πρωταγωνιστών που είχε προκύψει μέσα από αυτά, είχαν απωθήσει, ή έστω υποβαθμίσει, στα έργα των χρονικογράφων/απομνηματογράφων, τα συμβάντα της προετοιμασίας. Μερικοί, μάλιστα, τα είχαν αποσιωπήσει εντελώς, κυρίως το συνωμοτικό-οργανωτικό έργο των Φιλικών, στο πνεύμα μιας νέας νομιμοφροσύνης, ένα πρόδρομο είδος αυτού που θα λέγαμε σήμερα «πολιτική ορθότητα». Κι έτσι όμως, πεζή και άχρωμη, η μαρτυρία του Φωτάκου είναι για μας πολύτιμη· κάτι περισσότερο ίσως. Είναι το κλειδί για να ανοίξουμε τις καρδιές των ανθρώπων εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, τις ανεπανάληπτες. Ας δούμε αυτούσια τα λόγια του χρονικογράφου, μέσα στα ψύχραιμα συμφραζόμενα της περιγραφής του.

Κατά την τελευταία ημέρα των εργασιών της Συνέλευσης, ιστορεί ο Φωτάκος, εξακολουθούν να αναπτύσσονται επιχειρήματα, απειλές και υπονοούμενα, όπως και στις προηγούμενες άλλωστε συνεδριάσεις:

«Γενομένης δε πολλής ομιλίας και φιλονικίας, έφερον οι πρόκριτοι και πολλά παραδείγματα αποτυχίας. Τότε ο Αρχιμανδρίτης εστενοχωρήθη, διότι δεν συγκατένευεν, και εβιάσθη να τους απειλήσει και πάλιν. Αλλ' ο Παλαιών Πατρών εξαγριωθείς κατ' αυτού, τον ύβρισε και τον είπεν εξωλέστατον.»³²

32. Φωτάκος, *Ο Βίος του Παπαφλέσσα*, ό.π., σ. 19. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε λεπτομερέστερες πληροφορίες από την πλευρά των ίδιων των προσώπων που έλαβαν μέρος στη Συνέλευση, αφού ο Φωτάκος ούτε ήταν παρών ούτε μπορούμε να δεχτούμε ότι πληροφορήθηκε τα καθέκαστα από τον ίδιο τον Δικαίο. Είναι πολύ πιθανό να κυκλοφορούσε αργότερα, μεταξύ των βετεράνων του Αγώνα, κάποιο αφήγημα για τα συμβάντα της Βοστίτσας, συνθεμένο από ακριβείς πληροφορίες και από μυθολογικές συμπληρώσεις, αφήγημα το οποίο αναπαράγει ο Φωτάκος, προσθέτοντας, ενδεχομένως, και τη δική του κριτική ματιά. Αυτός που θα μπορούσε να μιλήσει αναλυτικά και υπεύθυνα, ο Ανδρέας Ζαΐμης, δεν το έκανε. Σε ένα προκαταρκτικό τετράδιο που διασώθηκε με σημειώσεις, εν όψει των απομνημονευμάτων του που εσχεδιάζε να γράψει, αναφέρεται μεν στη Συνέλευση της Βοστίτσας, αλλά συμβατικά και απόμακρα, στη γενική γραμμή της υποβάθμισης του συμβάντος, βλ. Σπύρος Γ. Δημητρακόπουλος, «Σημειώσεις διά χειρός Α. Ζαΐμη» επί της πολιτικής μορφής του Αγώνος», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαικών Σπουδών (Καλάβρυτα, 25-27 Ιουνίου 1983)*, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1986, σ. 363-370.

Ακολουθεί μια αιχμηρή και ταυτόχρονα ειρωνική δημηγορία του Σωτήρη Χαραλάμπη, προεστού των Καλαβρύτων, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως «ο δυνατότερος της εποχής εκείνης και τολμηρότερος»,³³ στην οποία ο Γρ. Δικαίος απάντησε ψύχραιμα και, επίσης ειρωνικά, νομίζω, απάντηση με την οποία οι εργασίες της Συνέλευσης οδηγούνταν σε πλήρες αδιέξοδο. Έχει τον λόγο ο Σωτήρης Χαραλάμπης:

«Ἡμεῖς ἐδῶ ἀφοῦ σκοτώσωμεν τοὺς Τούρκους, εἰς ποῖον θα παραδοθῶμεν, ποῖον θα ἔχωμεν ἀνώτερον; Ὁ ραγιαῖς εὐθύς ἀφοῦ πάρει τὰ ὅπλα, δὲν θα μας ἀκούη καὶ δὲν θα μας σέβεται, καὶ θα πέσωμεν εἰς τὰ χέρια ἐκείνου (δεικνύων τὸν Νικήταν), ὁ ὁποῖος προ ὀλίγου δὲν ἠμποροῦσε νὰ κρατήσῃ τὸ περὸν νὰ φάγῃ». Μετὰ τὴν ομιλίαν ταύτην, σηκωθεὶς ὁ Ἀρχιμανδρίτης Φλέσσας ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν ομηγῦριν τὸν λόγον νὰ ομιλήσῃ. Καὶ ἀφοῦ τοῦ ἐδόθη εἶπε τοιαῦτα: «Ἄγιοι ἀρχιερεῖς καὶ ευγενέστατοι ἀρχόντες, ἀπορῶ διὰ τὴν ομιλίαν τοῦ κ. Σωτηρίου Χαραλάμπη νὰ φρονή οὕτως. Ἐάν σκοτώσωμεν τοὺς Τούρκους ὅλους, θα σκοτώσωμεν καὶ τὸν Κιαμήλ-Μπέην, τὸν πρῶτον Ἀγάν τῆς Πελοποννήσου· τότε ἡ Ευγένειά τοῦ θα πάρῃ τὴν θέσιν τοῦ».»³⁴

Στο σημείο αυτό όμως, έχουμε φαίνεται φτάσει στην κορύφωση του δράματος και ο από μηχανής θεός έρχεται να δώσει τη λύση. Λίγο παρακάτω ο Φωτάκος γράφει:

«Μετὰ δε ταῦτα ἐσηκώθη ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης, ὠμίλησε καὶ αὐτὸς σύμφωνά με τοὺς λόγους τοῦ Ἀρχιμανδρίτου· μετὰ τούτον ὠμίλησεν ὁ Ἀνδρέας Λόντος, καὶ ἐσυμφώνησε μετ' αὐτῶν, καὶ ἔπειτα ἅπαντες, καὶ οὕτως ἐσυμβιβάσθησαν κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον. Κατὰ πρότασιν τοῦ Φλέσσα ἀπεφάσισαν νὰ κοινοποιήσουν τὸν σκοπὸν τῆς συνελεύσεως εἰς ὅλους τοὺς ἀδελφούς τῆς εταιρίας καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς, καὶ νὰ παίζουσαν τὰ πράγματα ὅπως δυνηθούσαν με τὴν ἐξουσίαν, ὥστε νὰ μακρύνουσαν τὸν καιρὸν, ἀλλὰ ἡ ἐτοιμασία νὰ ἐξακολουθῇ δραστηρίως διὰ τὴν ἐπανάστασιν, ἐπειδὴ εἶχον ἔλθει πολλοὶ ἀπ' ἔξω Πελοποννήσιοι πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον, καὶ ἡ ἐπανάστασις ἦτον ἀδύνατον νὰ βραδύνῃ περισσότερον τῆς ορισθείσης ἡμέρας, ἤτοι τῆς 25 Μαρτίου. Τούτων ὅλων γενομένων, διελύθη ἡ συνέλευσις καὶ πρὶν οἱ ἄλλοι ἀναχωρήσουν, πρῶτος ἐφυγεν ὁ Φλέσσας, καὶ ἐλθὼν εἰς τὸ ρηθὲν κατὰλυμά τοῦ, ἔγραψε γράμμα, ἐν ᾧ τοὺς ἔλεγεν,

33. Φωτάκος, *Ο Βίος του Παπαφλέσσα*, ὁ.π., σ. 20.

34. *Ό.π.*, σ. 20-21.

ότι μένει εις τα συμφωνηθέντα, ότι φεύγει εις την πατρίδα του, και ότι εκείθεν να συνεννοούνται διά γραμμάτων.»³⁵

Αυτά από τον Φωτάχο. Λίγες λέξεις του Κανέλλου Δεληγιάννη δεν πρέπει να λείψουν από αυτήν εδώ την προσέγγιση. Είναι μια παράγραφος των Απομνημονευμάτων του που αναφέρεται στις συνομιλίες των αδελφών Δεληγιάννη με τον Δικαίο στα Λαγκάδια, όταν τους επισκέφθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1821, προερχόμενος από τη Βοστίτσα, μέσω Καλαβρύτων,³⁶ κατευθυνόμενος στη Μεσσηνία και από εκεί, στα ορεινά του καταλύματα. Ανάμεσα στις γραμμές της μεταγενέστερης και καταφανώς διαστρεβλωμένης αφήγησης του Κανέλλου Δεληγιάννη, προκύπτει μια ουσιαστική επιβεβαίωση της τελικής φάσης των συμβάντων της Βοστίτσας. Να τι γράφει ο Δεληγιάννης μέσα στην αχαλίνωτη εμμονή του της υποτίμησης του έργου και του ρόλου των Φιλικών και ιδίως του Γρηγ. Δικαίου:

«Φθάσας λοιπόν εις την οικίαν μας, χωρίς να τον ερωτήσωμεν.. ήρχισε να επαινεί την οικογένειάν μας.. ως πλουσίαν, φιλοπάτριδα κτλ. και ακολούθως να διηγείται τα πρακτικά της συνελεύσεως των Ταξιαρχών (διάβ. Βοστίτσας), κατηγορών τους αρχιερείς και τους προύχοντας, ως δειλούς και ανάνδρους, και επαινών μόνον τον Ζαΐμη, λέγων ότι αυτή είναι διά ασκηταί και μόνος ο Ζαΐμης είναι δι' επανάστασιν άξιος.»³⁷

35. Ο.π., σ. 21. Η μεταστροφή του Σωτήρη Χαραλάμπη, ισχυρότατου προεστού των Καλαβρύτων, και η συμπόρευση με τους τοπικούς αντιπάλους Ζαΐμηδες έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ξεπερνά όμως τα όρια του παρόντος μελετήματος (βλ. και σημ. 42).

36. Επισημαίνεται δηλαδή, μετά το πέρας της Συνέλευσης και την άμεση αναχώρηση των μετεχόντων, μετάβαση του Γρηγ. Δικαίου στα Καλάβρυτα και νέα συνάντηση με τον Ανδρέα Ζαΐμη, προΐόν, υποθέτω, της Συνέλευσης της Βοστίτσας. Δεν θα σταθώ περισσότερο στην επίσης σπουδαία αυτή πληροφορία, αν πράγματι είναι ακριβής.

37. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 111. Ο Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα 2005, σ. 293, έχει χαρακτηρίσει, δικαιολογημένα, το παράθεμα αυτό ως φιλοφρόνηση του Δικαίου προς τους Δεληγιάννηδες, λόγω της συγγενικής σχέσης των δύο οικογενειών, Δεληγιάννη και Ζαΐμη (ο Ανδρέας Ζαΐμης έχει νυμφευθεί την αδελφή των Δεληγιάννηδων, Ελένη). Η φιλοφρόνηση, ακόμη και η κολακεία, που ενυπάρχουν στους λόγους του Δικαίου, κατά τη μαρτυρία και διατύπωση του Κανέλλου Δεληγιάννη, δεν μας εμποδίζουν να αναγνωρίσουμε, εντός αυτής, τον ιστορικό πυρήνα ενός συμβάντος, εδώ της ριζοσπαστικής συμπεριφοράς του Ανδρέα Ζαΐμη στη Συνέλευση της Βοστίτσας.

Το μικρό αυτό μελέτημα θα μπορούσε να τελειώνει εδώ, αφήνοντας την ιστορική έρευνα να αναπληρώσει τα ελλείποντα και να διορθώσει τα ημαρτημένα. Ωστόσο, ένα σύντομο συμπλήρωμα της βασικής σκέψης που διαπερνά αυτές τις σελίδες μοιάζει να είναι απαραίτητο, καθώς μάλιστα το έχω προαναγγείλει. Υπάρχει λοιπόν διάκριση (αν όχι αντιπαλότητα) γενεών στο χώρο προετοιμασίας της Επανάστασης, όπως αφήνουν να εννοηθεί οι παραπάνω σχολιασμοί; Έχει νόημα η ανάδειξη σε βασικό συντελεστή των επαναστατικών αποφάσεων της Βοστίτσας, του νέας γενεάς προκρίτου Ανδρέα Ζαΐμη; Σημαίνει κάτι η ταυτόσημη στάση και η συνεπικουρία του Ανδρέα Λόντου, συνομήλικου και επιστήθιου φίλου του, η οποία καταγράφεται με ποικίλους τρόπους, σε όλες τις πηγές και σε όλες τις αφηγήσεις; Οι ιδέες του Διαφωτισμού, μας έχει δείξει πρώτη η Λουκία Δρούλια,³⁸ έχουν αναδιοργανώσει τον συναισθηματικό κόσμο του Ανδρέα Ζαΐμη, αλλά στις ανθρώπινες συμπεριφορές, κυρίως σε τόσο μεγάλα ζητήματα όπως η συμμετοχή στην προετοιμασία μιας επανάστασης, αναζητούμε την πολλαπλότητα των επιρροών και των παρορμήσεων. Ένα ζήτημα εμπειριών και ηλικίας και, ευρύτερα, γενεακής τάξεως, δεν φαίνεται να είναι αδιάφορες παράμετροι για να κατανοήσουμε καλύτερα τη συμβολή ενός προσώπου, εδώ του Ανδρέα Ζαΐμη, στη διαμόρφωση των τελικών αποφάσεων της Συνέλευσης.

Ας επιστρέψουμε στα υπεσχημένα και ας θυμηθούμε την προηγούμενη γενεά των προχροντικών οικογενειών. Οι κοινοτικοί ηγέτες των Ελλήνων της Πελοποννήσου, με ισχυρή συμμετοχή στις ελληνο-τουρκικές ίντριγκες της εποχής, αλληλοεξοντώθηκαν τα αμέσως προηγούμενα χρόνια (Σωτηράκης Λόντος-1812, Ιωάννης Δεληγιάννης-1816), οδηγώντας τον ελληνικό κοινοτισμό στο φυσικό του αδιέξοδο. Πράγματι, ως ποιο σημείο μπορούσαν να έφθαναν τις ηγετικές τους φιλοδοξίες και την ηγετική τους θέση στη διακυβέρνηση της Πελοποννήσου, οι τοπικοί προεστοί; Το διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κεντρικό και περιφερειακό, βρισκόταν, όντως, σε κατάσταση παραλυσίας, αλλά η θεμελιώδης διχοτομία: μουσουλμάνοι – χριστιανοί, που προσδιόριζε τις σχέσεις κυριάρχων – υποτελών επί αιώνες, όχι μόνον δεν είχε αρθεί, αλλά δεν είχε ούτε στο ελάχιστο κλονιστεί. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, έμενε ελεύθερο το έδαφος στους απογόνους και διαδόχους τους (αδελφούς Δεληγιάννη και Ανδρέα Λόντο, αντιστοίχως) για την ένταξή τους στον συνεχώς αναδυόμε-

38. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση...», ό.π. (passim).

νο νέο εθνικό ελληνικό κόσμο. Το ίδιο είχε συμβεί και σε μια άλλη προ-χροντική οικογένεια της Νότιας Πελοποννήσου, τη μεσσηνιακή οικογένεια Παπατσώνη, όπου ο φυσικός θάνατος του πατέρα Αναγνώστη-Ανδρέα (1765-1811) έφερε τους νεαρές ηλικίας τρεις αδελφούς πρόωρους διαχειριστές της οικογενειακής κατάστασης και της κοινοτικής εξουσίας στην επαρχία τους.³⁹ Ασφαλώς, ο σύγχρονος των κατατομηθέντων Λόντου και Δεληγιάννη, Ασημάκης Ζαΐμης (γεν. 1748) δεν ήταν στην πρώτη γραμμή των αντιπαλοτήτων, όπως εκείνοι, και οι κοινοτικοί ανταγωνισμοί δεν τον είχαν αναδείξει σε πρωταγωνιστή που θα μπορούσε στις νέες συνθήκες του '21 να ασκήσει ισχυρή ανασταλτική επιρροή. Ωστόσο, ανήκε και εκείνος στην απερχόμενη γενεά της ακινησίας, της καρτερικότητας και της αναμονής. Όπως η οικογένεια των Νοταράδων (Τρίκαλα Κορινθίας), που χωρίς γενεακές διαφοροποιήσεις παρέμειναν δύσπιστοι και διστακτικοί μπροστά στην επερχόμενη αλλαγή και χρειάστηκε να περάσει κάποιο διάστημα χρόνου και μετά την εξέγερση, για να κατανοήσουν ότι το κίνημα δεν ήταν «κλέπτικον», όπως πίστευαν μέσα στην αρχαϊκή πολιτικοποίησή τους,⁴⁰ χωρίς πάντως να έχουν επαρκή ισχύ, ώστε να μπορούν να αναστείλουν την επαναστατική διαδικασία. Ότι, όμως, δεν συνέβη στα Τρίκαλα της Κορινθίας, συνέβη στην Κερπινή. Εκεί ο γιος Ανδρέας, παρά την, σχετικώς, νεαρή ηλικία του, είχε αναδειχτεί σε ισχυρό κοινοτικό άρχοντα, υποσκελίζοντας στην πράξη τον πατέρα Ασημάκη Ζαΐμη. Τώρα στη Συνέλευση της Βοστίτσας, ο νέος προεστός (Ανδρέας Ζαΐμης) έμπαινε με άλλο τρόπο στη ρήξη και στην επαναστατική κίνηση.⁴¹

39. Παν. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα. Από των χρόνων της τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α'*, Αθήνα, 1960, σ. 9-10 και αλλού.

40. Για την οικογένεια Νοταρά, βλ. το παλαιότερο μελέτημα του Στ. Κουτίβα, *Οι Νοταράδες στην υπηρεσία του Έθνους και της Εκκλησίας*, Αθήνα 1968.

41. Στο σημείο αυτό προκύπτει ένα ερώτημα για το ποιο είναι το αποτύπωμα της παλαιότερης αιματηρής αντιπαλοτήτας των υβριδικών πολιτικών-κοινοτικών παρατάξεων (: ταραφιών), τις οποίες υπαινίχθηκα αμέσως παραπάνω, στις νέες συνθήκες «εθνικής ενότητας» που καλλιέργησε και οριακά εξασφάλισε η Φιλική Εταιρεία. Πράγματι, το αποτύπωμα αυτό είναι δυσδιάκριτο, όχι ανύπαρκτο, δείγμα και αυτό των υπερβάσεων που επιφέρει η, έστω ατελής ακόμη, εθνική ομοψυχία. Δεν μπορώ να εισχωρήσω στον απέραντο κόσμο των διάχυτων προ-νεωτερικών αντιπαλοτήτων, ως σημειωθεί όμως ενδεικτικά ότι προεστοί-Φιλικοί των «καζάδων» των Καλαβρύτων και της Βοστίτσας (Σωτήριος Χαραλάμπης, Ζαΐμηδες, Λόντος), που προεπαναστατικά βρισκόνταν σε αντίπαλες κομματικές παρατάξεις, τώρα βρίσκονται στον ίδιο «οντά», στη Βοστίτσα, υπό την σκέπη της εθνικής ιδέας που ευαγγελίζεται ένας

Και αγώνας γενεών, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος, εντός του Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας; Θα απαντούσα: ναι, αλλά όχι ακριβώς! Τα γενεαλογικής τάξεως φαινόμενα που περιγράφονται παραπάνω δεν είναι φαινόμενα μαζικά και γενικευμένα και δεν συνιστούν επαρκή ερευνητική προϋπόθεση για την κατανόηση ενός πολυπαραγοντικού φαινομένου, όπως είναι η Ελληνική Επανάσταση. Βεβαίως, από δημογραφική άποψη, οι νεότερες γενεές επωμίσθηκαν το βάρος της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά αυτό είναι κάτι φυσικό. Οι ομάδες ηλικιών 20-24 κυρίως, αλλά και 25-29, είναι οι μάχιμες ομάδες, επί των οποίων στηρίχθηκε η στρατολογία. Σε συνθήκες, όμως, χαμηλού προσδόκιμου ζωής (γενικευμένο φαινόμενο της εποχής) και η πλειονότητα των ηγετικών αγωνιστών, στρατιωτικών και πολιτικών ανήκει στις ηλικιακές ομάδες των 25-29 και 30-34 ετών, κάτι επίσης φυσικό και ευνόητο. Αλλά δεν εννοώ αυτό. Εννοώ κάτι διαφορετικό, που μπορεί να συμβεί σε χαμηλότερους ορόφους της κοινωνικής οργάνωσης (οικογένεια, κοινότητα, συντεχνία, κ.ά.), να λειτουργήσει ανατρεπτικά και να διαρρήξει πατροπαράδοτες και ανακυκλούμενες συμπεριφορές, ανοίγοντας ένα νέο δρόμο προς το μέλλον· κάτι δηλαδή σαν αυτό που συνέβη στη Βοστίτσα, με τη διαφοροποίηση των νέων προκρίτων-Φιλικών απέναντι στους ομολόγους τους της προηγούμενης γενεάς.

Θα τελειώσω με το παράδειγμα της οικογένειας Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, που παρά τη χαρακτηριστική ιδιομορφία των μανιάτικων πραγμάτων εγγράφεται στο πελοποννησιακό πλαίσιο, τόσο από γεωγραφική άποψη, όσο και από την άποψη της χρονικής ακολουθίας. Είναι γνωστές στην ιστοριογραφία μας οι προσπάθειες των Φιλικών και ξεχωριστά του Ιωάννη Καποδίστρια (όχι βέβαια ως Φιλικού) να προσελκύσουν τον μπάη της Μάνης στο εθνικό σχέδιο, ενέργεια που τελικά ευοδώθηκε. Εκείνος αμφιταλαντεύεται ως την τελευταία στιγμή και ακόμη, μετά την έναρξη της Επανάστασης, στην οποία παίρνει θριαμβευτικά μέρος, προσπαθεί

«εξωλέστατος» αρχιμανδρίτης. Ξεφεύγει από τη στόχευση αυτού του μελετήματος η βιβλιογραφική τεκμηρίωση των αντιπαλοτήτων των προεστών της Πελοποννήσου. Από την ογκώδη, πλέον, σχετική βιβλιογραφία, βλ. την αναλυτική και λεπτομερειακά τεκμηριωμένη έρευνα του Αθ. Θ. Φωτόπουλου, *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα 2005, passim και ιδίως σ. 253-344.

(υποκριτικά υποθέτω) να έρθει σε επαφή με την οθωμανική διοίκηση της Τριπολιτσάς, για να αποσπάσει τον όμηρο γιο του από την αιχμαλωσία και τον βέβαιο θάνατο. Κατανοητή, ασφαλώς, κίνηση για έναν πατέρα, η οποία όμως, εκείνες τις μέρες, ξάφνιασε τα στρατόπεδα της πολιορκίας της Τριπολιτσάς και, στην πιο ήπια εκδοχή της, θεωρήθηκε ως κατάλοιπο των παλαιότερων δισταγμών του Πετρόμπεη. Η μαρτυρία πολλών χρονικογράφων του Αγώνα είναι συναφής: ο Πετρόμπεης δεν συμμετέχει στην προετοιμασία της Επανάστασης με προθυμία.⁴² Στο οικογενειακό πάντως περιβάλλον των Μαυρομιχάληδων, ανεξαρτήτως των εντυπώσεων των συγχρόνων και των κρίσεων των μεταγενεστέρων, υπήρξε διχογνωμία. Δύο πρόσωπα παροτρύνουν συνεχώς τον Πετρόμπεη και ενθαρρύνουν την επιλογή της ρήξης και της επανάστασης. Είναι ο νεότερος αδελφός του Κυριακούλης και ο πρωτότοκος γιος του Ηλίας, οι οποίοι άλλωστε επιστέγασαν, και πολύ σύντομα μάλιστα, τη δική τους επιλογή με τον ηρωικό τους θάνατο: σκοτώθηκαν και οι δύο σε εξω-πελοποννησιακές εκστρατείες το 1822, ο Ηλίας στα Στύρα της Ευβοίας και ο Κυριακούλης στη Σπλάντζα της Ηπείρου. Πέρα, όμως, από τον ηρωικό θάνατο, πιο κοντά στους προβληματισμούς αυτού του μελετή-

---

42. Η «απροθυμία» είναι ο όρος που επανέρχεται αδιάκοπα στην ιστοριογραφία του '21 για να χαρακτηρίσει, επεικώς άλλωστε, τη στάση των προουχοντικών ομάδων απέναντι στην «πράξη» της Ελληνικής Επανάστασης. Είναι καλύτερα, ωστόσο, να αποκαλούμε «αντιφατική» τη συμπεριφορά των κοινοτικών προκρίτων και των εκκλησιαστικών ηγετών, γιατί η διστακτικότητά τους εκδηλώνεται ενώ όλοι τους, ή σχεδόν όλοι τους, ήσαν μέλη της Φιλικής Εταιρείας και έπαιρναν, ταυτοχρόνως, μέρος σε επαναστατικές διεργασίες εκείνες τις κρίσιμες εβδομάδες πριν από την εξέγερση. Στη μεγάλη συζήτηση για το νόημα της προσέλευσης των προκρίτων και των επισκόπων στην έδρα του πασαλικίου, στην Τριπολιτσά, έχει επικρατήσει η άποψη (και ερμηνεία) της οικειοθελούς-θυσιαστικής προσέλευσης, με σκοπό την αποτροπή αιματηρών αντιποίνων εκ μέρους των τουρκικών αρχών, που θα μπορούσαν να αποδεκατίσουν τον χριστιανικό πληθυσμό και να αποτρέψουν προκαταβολικά την ίδια την επανάσταση. Για τις συνθήκες της εποχής, η αιτιολογία φαίνεται εύλογη και κατανοητή. Φοβάμαι, όμως, ότι είναι κάπως συμβατική και εξωραϊστική και μάλλον αναχρονιστική. Εγώ θα προτιμούσα να μιλάμε για ένα συλλογικό φόβο μπροστά στο μέγεθος του εγχειρήματος, που δεν ήταν εύκολο να ξεπεραστεί, και για ένα χαμηλό επίπεδο ωριμότητας του τοπικού κοινοτικού συστήματος (πρόκριτοι-αρχιερείς), που δεν μπορούσαν να δουν καθαρά τα χαρακτηριστικά της επαναστατικής κρίσης στην οποία βρισκόταν ήδη η χώρα και στην οποία, λόγω πατριωτικής επιλογής, είχαν, ατομικώς, προσχωρήσει. Τελικά προσχώρησαν και ως κοινωνική δύναμη.

ματος είναι μια άλλη, εξίσου σημαντική, στιγμή της σύντομης ζωής του Ηλία Μαυρομιχάλη. Είναι η στιγμή της ανυπακοής προς την πατρική απόφαση για την αποστολή ομήρων στην Τριπολιτσά. Αρχές Μαρτίου 1821, ο Πετρόμπεης, μετέχων στην οπωσδήποτε αντιφατική κίνηση των προκρίτων να επιδείξουν, εννοείται υποκριτικά, τη νομιμοφροσύνη τους, προσερχόμενοι στην καθέδρα του πασαλικίου, αποφασίζει να στείλει ομήρους, όπως του είχε ζητηθεί, τους δυο γιους του, Ηλία και Αναστάσιο. Ο Ηλίας αρνείται και ο Πετρόμπεης τον αντικαθιστά με τον ανεψιό του Πανάγο Πικουλάκη, ώστε να ικανοποιηθεί, έστω και τυπικά, η απαίτηση της τουρκικής διοίκησης για την αποστολή δύο Μανιατών ομήρων. Οι δυσκολίες για τα πρόσωπα και η σημασία μιας τέτοιας απείθειας σε μια ισχυρή μανιάτικη οικογένεια είναι προφανείς. Η στάση του Ηλία είναι ένα προσωπικό κατόρθωμα. Πέρα, όμως, από τα ανθρωπολογικά συμφραζόμενα, η συμπεριφορά αυτή του γιου προς τον πατέρα είναι σημάδι μιας βαθύτερης κοινωνικής αλλαγής και ειδικότερα μιας διχογνωμίας που έχει εμφανιστεί στην οικογένεια Μαυρομιχάλη, εκδήλωση και αυτή της αναστάτωσης των ηθών και των συμπεριφορών που, μαζί με την Επανάσταση, διεισδύει στα πατροπαράδοτα πατριαρχικά περιβάλλοντα. Φαίνεται, όμως, ότι η αμφιθυμία και η αμηχανία του Πετρόμπεη κορυφώνονται όταν ξαφνικά, πάλι στις αρχές Μαρτίου 1821, εμφανίζεται στις Κιτριές ο άλλος γιος, Γιωργάκης, όμηρος από το 1815 στην Κωνσταντινούπολη, μυημένος και ενσυνείδητος Φιλικός. Είχε αποδράσει από την ομηρεία της Κωνσταντινουπόλεως και ερχόταν να λάβει μέρος στην επικείμενη επανάσταση. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν επί του Πετρόμπεη είναι ισχυρές και πολλαπλές και δεν μπορούμε, εδώ, να τις ιεραρχήσουμε. Γνωρίζουμε καλά ότι δίπλα του, εκείνες τις σημαδιακές ημέρες, βρισκόταν ο Χριστόφορος Περραιβός και ο Ηλίας Χρυσοσπάθης και ότι ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης είχε επιστρέψει πριν λίγες εβδομάδες από τη Ζάκυνθο στη Μάνη, με την περικεφαλαία του Άγγλου αξιωματικού στις αποσκευές του, και είχε βρει φιλοξενία στην αντίπαλη ισχυρή οικογένεια Μούρτζινου. Θα περιοριστούμε στο οικογενειακό περιβάλλον. Πέρα από το γιο Γεώργιο, ο οποίος από τη Μάνη στέλνεται στην Ύδρα για να ζητήσει βοήθεια,⁴³ ο

43. Στο δημοσιευμένο *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας (1778-1832)*, τ. Ζ' (1821), Πειραιάς 1926, σ. 8-9, έχει καταχωριστεί επιστολή του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, με κομιστή το γιο του Γεώργιο, προς τους προκρίτους της Ύδρας, με την οποία ζητά «την αναγκαίαν συνδρομήν». Αυτό σημαίνει ότι ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, με-

τά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη (αναφέρεται ως ημερομηνία άφιξης του στις Κιτιές η 12η Μαρτίου), χρησιμοποιήθηκε για την επικοινωνία του πατέρα του με τους προκρίτους της Ύδρας. Το περιεχόμενο του γράμματος είναι σε αρκετά σημεία, τουλάχιστον, προβληματικό. Δίνει, δηλαδή, την εντύπωση ότι είναι γραμμένο από άνθρωπο που δεν γνωρίζει τα συμβάντα της Μάνης εκείνων των ημερών. Το γράμμα φέρει ημερομηνία 19 Μαρτίου 1821, χωρίς ένδειξη τόπου αποστολής, γράφεται δηλαδή δύο ημέρες μετά το ξεκίνημα των, υπό τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, μαυιάτικων δυνάμεων από την Τζιμόβα (Αρεόπολη) για Μυστρά και Μονεμβασία (17 Μαρτίου), ενώ την ίδια ημέρα της σύνταξής του (19 Μαρτίου), άλλες μαυιάτικες δυνάμεις, υπό τον Ηλία Μαυρομιχάλη, βρίσκονται στις παρυφές της Καλαμάτας, έτοιμες να προχωρήσουν, από κοινού με τις μεσσηνιακές δυνάμεις, στην κατάληψη της πόλης (22 προς 23 Μαρτίου). Όλα αυτά τα ανατρεπτικά συμβάντα απουσιάζουν από την επιστολή του Πετρόμπεη, στην οποία, εκτός του γενικευτικού αιτήματος «συνδρομής», όπως το αναφέραμε ήδη, κυριαρχεί η εξουσιοδότηση του πατέρα Πετρόμπεη προς τον γιο του Γεώργιο, να προβεί σε συζητήσεις και να συνάψει συμφωνίες, τις οποίες ο Πετρόμπεης δηλώνει ότι αποδέχεται στο σύνολό τους και προκαταβολικώς. Εδώ θα είχε τη θέση της μία ιστοριογραφική αναφορά, που θέλει τον Πετρόμπεη να αναστατώνεται όταν ο φυγάς από την ομηρεία της Κωνσταντινούπολης γιος του (Γεώργιος) φθάνει στις Κιτιές (12 Μαρτίου 1821) και να τον υποχρεώνει να επιστρέψει στην οθωμανική πρωτεύουσα, ώστε να μην ανατραπεί η σχέση νομιμοφροσύνης του «Μανιάτμπεη» με την Ύψηλή Πύλη. Διακινητές αυτής της πληροφορίας είναι τουλάχιστον δύο από τους αγωνιστές-πρώιμους ιστορικούς του Αγώνα (Σπηλιάδης και Φωτάκος), που η αξιοπιστία τους εν προκειμένω απαιτεί αυστηρή επαλήθευση; βλ. Νικ. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα ήτοι Ιστορία της Επανάστασης των Ελλήνων*, εκδ. Π. Φ. Χριστόπουλος, Αθήνα 2007, τ. 1, σ. 22 και Φωτάκος, *Βίος του Παπαφλέσσα*, ό.π., σ. 31. Σε αυτές τις συνθήκες, θα μπορούσε να εξηγηθεί η παρουσία του Γεωργίου Μαυρομιχάλη στην Ύδρα εκείνες τις κρίσιμες ημέρες, σε ένα υποθετικό και ασφαλώς υποκριτικό (έναντι του πατέρα του, εννοώ) ταξίδι προς τη Βασιλεύουσα. Δύσκολο όμως, έως αδύνατο να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο. Η αποστολή του Γεωργίου Μαυρομιχάλη στην Ύδρα έγινε με εντολή και ασφαλώς τη συγκατάθεση του πατέρα του Πετρόμπεη, όπως το μαθαίνουμε από ένα απροσδόκητο αρχειακό εύρημα, που ήρθε πρόσφατα στην επιφάνεια. Πρόκειται για ένα έγγραφο που δημοπρατήθηκε από τον Οίκο Πέτρου Βέργου (βλ. *Κατάλογος*, τεύχ. 56/20 Ιουνίου 2013/σ. 4, αρ. λαχνού 210) αλλά, όπως γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν γνωρίζουμε τον σημερινό κάτοχό του. Από την περιγραφή του Κατάλογου όμως, γνωρίζουμε ότι πρόκειται για απόδειξη παραλαβής από τον καπετάν-Μανώλη Τομπάζη 7.500 γροσίων και ενός βαρελιού μπαρούτης, στις 30 Μαρτίου 1821, στην Ύδρα. Το περίεργο όμως είναι ότι η απόδειξη φέρει, εκτός της υπογραφής του Γεωργίου Μαυρομιχάλη, και εκείνη του Πετρόμπεη, ο οποίος εκείνη την ημέρα βρισκόταν στην απελευθερωμένη Καλαμάτα. Τη σπαζοκεφαλιά αυτή τη διευκρινίζει το ίδιο το περιεχόμενο της απόδειξης, ως εξής: Ο Γεώργιος έφερε μαζί του από τη Μάνη (προφανώς τις Κιτιές) «πεγιάζι» (: λευκό χαρτί) με την υπογραφή του πατέρα του Πετρόμπεη, δηλαδή πλήρη εξουσιοδότηση, πάνω στην οποία ο Γεώργιος

άλλος γιος, ο Ηλίας, και ο νεότερος αδελφός του Μπέη, Κυριακούλης, συμμετέχουν αποφασιστικά στην προετοιμασία της εξέγερσης. Γιατί η εξέγερση προετοιμάζεται από πολλούς συντελεστές στη Μάνη –μπροστά στα μάτια του Πετρόμπεη, με την ανοχή του, ενίοτε και με τη συμμετοχή του. Υπενθυμίζω: ο νεότερος αδελφός του Πετρόμπεη, Κυριακούλης, είναι ο επικεφαλής της «Δυτικής Λεγεώνας» της Μάνης, που ξεκίνησε από τη Τζίμοβα (Αρεόπολη) στις 17 Μαρτίου 1821 για το Μυστρά και τη Μονεμβασιά, ενώ ο πρωτότοκος Ηλίας με μέρος της «Δυτικής Λεγεώνας» έχει εισέλθει από τις 19 Μαρτίου 1821 στην Καλαμάτα, λίγο αυθαίρετα και εκβιαστικά, λίγο συναινετικά με τον Τούρκο βοεβόδα, ο οποίος ζητά στρατιωτική βοήθεια από τους δήθεν νομιμόφρονες ενόπλους του Μπέη της Μάνης. Η συνέχεια είναι γνωστή. Τα «σπαρτιατικά» (: μαυιάτικα) και τα «μεσσηνιακά» στρατεύματα συνέρρευσαν στην πόλη της Καλαμάτας, όπου ο προ ολίγου διστακτικός Πετρόμπεης ανακηρύχθηκε «αρχιστράτηγος». Η ανυπακοή του Κυριακούλη στον μεγαλύτερο αδελφό και του γιου Ηλία στον πατέρα είχε ολοκληρωθεί.

Ας επιστρέψουμε στην αφετηρία των προβληματισμών μας. Τώρα, παραδοχές και συμπεράσματα, κοινοί τόποι και αυστηρές κρίσεις και αποτιμήσεις, το τοπικό και το εθνικό, συμπλέκονται αζεδιάλυτα σε μια ομοφωνία που δεν ήταν ποτέ ολοκληρωτική και αδιατάρακτη –δίπλα σε μια διαφωνία που δεν στάθηκε ποτέ αγεφύρωτη. Τελικά, ούτε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ούτε ο Ασημάκης Ζαΐμης ή ο Σωτήρης Χαραλάμπης δεν ήταν μόνοι τους. Οι «διστακτικοί» ήταν πολλοί. Αλλά και ο Ανδρέας Ζαΐμης ή ο Ανδρέας Λόντος, όταν ακολούθησαν τον Γρηγ. Δικαίο στη Συνέλευση της Βοστίτσας, επίσης δεν ήταν μόνοι τους. Μαζί με πολλούς άλλους απ' όλη την Ελλάδα στήριζαν το σχέδιο της εξέγερσης και έδωσαν την τελική φυσιογνωμία στο επαναστατικό γεγονός.

Οι «φλογεροί» θυσιάστηκαν στα πεδία των μαχών. Το εννοούσαν. Ο Παπαφλέσας στο Μανιάκι το 1825, ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης

συνέταξε το κείμενο της απόδειξης και έθεσε και τη δική του υπογραφή. Επτά χιλιάδες πεντακόσια γρόσια και ένα βαρέλι μπαρούτη μπορεί να μην αποτελούν μεγάλη οικονομική βοήθεια της πλούσιας Ύδρας προς τη φτωχή Μάνη, μπορούμε όμως να πούμε ότι η αποστολή του Γεώργιου Μαυρομιχάλη επέτυχε. Ο Φιλικός-«φλογερός» δραπέτης της Κωνσταντινούπολης, δεν γύρισε από την Ύδρα στη Μάνη με άδεια χέρια. Το ζήτημα, πάντως, από την άποψη της διχοστασίας των γενεών που διαποτίζει αυτό εδώ το μελέτημα, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την οικογένεια Μαυρομιχάλη και απαιτεί μια αναλυτική διαπραγμάτευση.

στη Σπλάτζα της Ηπείρου το 1822, ο Ηλίας Μαυρομιχάλης στα Στύρα της Ευβοίας το 1822 επίσης. Οι τολμηροί έμφρονες, ο Ανδρέας Ζαΐμης, ο Ανδρέας Λόντος, ο Κανέλλος Δεληγιάννης κ.ά. εντάχθηκαν ανυποχώρητα στον Αγώνα και τον υπηρέτησαν από ποικίλες θέσεις πολιτικής και στρατιωτικής ευθύνης. Οι «διστακτικοί», ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Ασημάκης Ζαΐμης, ο Σωτήριος Χαραλάμπης, ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και πολλοί άλλοι, από τη στιγμή που αποδέχτηκαν το ρίσκο της εξέγερσης και της εμπλοκής τους σε μία επανάσταση που αδυνατούσαν να φανταστούν και, πολύ περισσότερο, να κατανοήσουν, παρέμειναν νομιμόφρονες και συνεπείς στην τελική επιλογή τους, την αφομοίωσαν και την υπηρέτησαν ως το τέλος, ή ως το τέλος της δικής τους ζωής. Εμείς πάλι, σε αυτό το μελέτημα και με τον τρόπο που κατανοούμε σήμερα τα πράγματα, επισκεφθήκαμε μερικές από τις πολλές όψεις της εθνικής επανάστασης, μιας επανάστασης πολυτασικής και πολυδύναμης, όπως κάθε επανάσταση, άλλωστε. Οι μεταβαλλόμενες ζωές των ανθρώπων δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από τις μεγάλες αλλαγές των κοινωνιών τους· και αντιστρόφως.

Πάντως, η επαναστατική διαθεσιμότητα του Ανδρέα Ζαΐμη μετά τη Συνέλευση της Βοστίτσας είχε γίνει αισθητή στον ευρύτερο κύκλο των Φιλικών και των προκρίτων της Αχαΐας, που ανησυχούσαν για την εξέλιξη των πραγμάτων. Ένας από αυτούς, ανώνυμος επιστολογράφος, που φαίνεται ότι μπορεί να ταυτιστεί με τον εξ Άργους Χαραλάμπη Περούκα, ο οποίος τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια δραστηριοποιείται εμπορικά στην Πάτρα, απευθύνεται κατά τα τέλη Φεβρουαρίου 1821 στον Δημήτριο Περούκα, βεκίλη της Πελοποννήσου στην Κωνσταντινούπολη, στον οποίο εκφράζει τους φόβους του για ό,τι μέλλει να ακολουθήσει. Είναι η στιγμή που η εξέγερση βρίσκεται σε ανυποχώρητη διαδικασία πραγμάτωσης. Ιδού οι συναφείς προς τους προβληματισμούς του παρόντος μελετήματος πληροφορίες της επιστολής Περούκα:

«Ο κυρ-Ανδρέας Ζαΐμης και Σωτήριος Θεοχαρόπουλος, αφού έλαβον ειδήσεις μερικές από αυτόν [τον Δικαίο], χωρίς να κρίνωσι τα πράγματα είτε αλόγως φιλοτιμία παρακινήθοντες, δεν περιέμενον να ακούσωσι τας γνώμας των μεγαλυτέρων, αλλά απέστειλον εις όλα τα μέρη του Μορέως ζητούντες να καταγράψωσι ανθρώπους, κοινοποιούντες το μυστήριον και φιλοτιμηθέντες όποιος να κάμη περισσότερους. [...] Αυτοί από το μέρος των Καλαβρύτων, ο Λόντος από την Βοστίτζαν και ο Κανέλλος από την

Καρύταιναν, ακρίτως εναγκαλισθέντες τας διαταγάς Δικαίου, εκίνησαν την στρατολογίαν.»⁴⁴

Ας κλείσει η περιδιάβαση αυτή με μια φράση από προσωπική επιστολή του Ανδρέα Ζαΐμη προς τον Ανδρέα Λόντο, γραμμένη στις 2 Οκτωβρίου 1823, όταν πια η εθνική ομοψυχία της Συνέλευσης της Βοστίτσας είχε αποδυναμωθεί, τα σημάδια του εμφυλίου πολέμου είχαν αρχίσει να εμφανίζονται όλο και πυκνότερα στον πολιτικό ορίζοντα και η καχυποψία, βασανιστική και ορμητική, είχε επιστρέψει στις ψυχές των ανθρώπων. Ανάμεσα στα άλλα, νά τι γράφει ο Ανδρέας Ζαΐμης στον προσωπικό και πολιτικό του φίλο Ανδρέα Λόντο: «ότι ο Παπαφλέσσας είναι πανούργος και με πυρ ηλεκτρικόν, δεν σας διαφεύγει...».⁴⁵ Είναι υπερβολικό να δούμε στη φράση αυτή έναν αντικατοπτρισμό των συμβάντων της Βοστίτσας και έναν κρυμμένο θαυμασμό του Ανδρέα Ζαΐμη προς τον «πανούργο» αρχιμανδρίτη; Στην κλίμακα του σύντομου χρόνου και των προσωπικών συναλλαγών, αυτό το «ηλεκτρικόν πυρ» του Παπαφλέσσα είναι μια έξοχη μαρτυρία για το τι συνέβη στη Βοστίτσα εκείνες τις τελευταίες ημέρες του Ιανουαρίου 1821. Να φανταστούμε ότι οι λέξεις αυτές δεν ήρθαν και τόσο απροσδόκητα στην πένα του Ανδρέα Ζαΐμη;

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

44. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, «Τα πολιτικά της Πελοποννήσου στις παραμονές του Αγώνα (ανέκδοτη επιστολή του Αρχείου Περούκα)», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), 579-589 και Βαγγέλης Σαράφης, «Φόβος για την αναπώτερπη εξέγερση, Φεβρουάριος 1821», στο Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και Ελπίδες στα Νεότερα Χρόνια*, Αθήνα, ΕΙΕ, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, 2017, σ. 47-58.

45. *Ιστορικόν Αρχείον του Στρατηγού Ανδρέου Λόντου (1789-1847)*, Αθήνα 1914, σ. 143, αρ. εγγρ. 133.

Résumé

ASSIMAKIS ET ANDRÉAS ZAIMIS
 À L'ASSEMBLÉE SECRÈTE DE VOSTITSA
 Retournements révolutionnaires en janvier 1821

Du 26 au 29 janvier 1821, une assemblée secrète du Comité dirigeant de la Société des Amis (Philiki Hétairia) du Péloponnèse a été convoquée à Vostitsa (Aigion). L'Archimandrite Grigorios Dikaios (Papaflessas) y était présent, en tant que «représentant du Commissaire en chef de l'Autorité Suprême» de l'Hétairie, chargé, depuis l'année précédente, de l'organisation et de la direction du soulèvement au Péloponnèse. Les membres du Comité exécutif de l'Hétairie à Patras ont également participé à l'assemblée, ainsi qu'un certain nombre de primats des communes des vilaets de Patras, Vostitsa et Kalavryta, sélectionnés sans critère bien précis. En tout cas il s'agissait de membres initiés de l'Hétairie, de personnes plutôt proches au groupe local dominant de celle-ci. L'Assemblée de Vostitsa est considérée par l'historiographie de la Révolution Hellénique comme le lieu du conflit entre le révolutionnaire ardent qu'était l'Archimandrite Papaflessas et l'Évêque de Patras Germanos, chef du Comité de l'Hétairie au Péloponnèse, qui hésitait et revendiquait de meilleures conditions matérielles pour l'organisation du soulèvement et la déclaration, sans équivoque, du soutien politique de la Russie. Cependant, et malgré cette discorde fondamentale, l'Assemblée de Vostitsa a abouti, apparemment, à un compromis nébuleux mais qui, pour l'essentiel, impliquait la décision d'entamer le Combat conformément aux plans de l'Hétairie et même à la date du 25 mars 1821, déjà fixée. La suite des événements révolutionnaires confirme l'hypothèse d'un aboutissement consensuel de l'Assemblée de Vostitsa et l'auteur de cette étude décèle les deux personnes, à savoir Andréas Zaimis et son ami intime Andréas Londres, qui ont été les facteurs principaux du changement des esprits au sein de l'Assemblée, de la neutralisation des oppositions et des hésitations, et du fait que l'esprit de la révolte a finalement prévalu. Sur le plan individuel, tous les deux émergent de cette étude comme récepteurs des messages des Lumières Grecques, mais aussi en tant que personnes

qui manifestent une disponibilité liée à leur jeune âge et à l'enthousiasme provoqué au cours des travaux de l'Assemblée de Vostitsa par l'ardeur et l'éloquence de Papaflessas. On ne peut pas affirmer qu'il s'agit là d'une manifestation du conflit de générations typique des élites provinciales du système communal de l'Empire Ottoman ; cependant, si on la met en relation avec d'autres phénomènes analogues de radicalisme de l'époque, cette disponibilité démontre la multitude des courants d'idées qui travaillaient la société hellénique émergente.

VASSILIS PANAYOTOPOULOS